

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.525 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК:39:398.22:398.224

Бакчиев Талантаалы Алымбекович

МАНАСЧЫЛЫКТЫН САЛТТУУ НЕГИЗДЕРИ

Адистиги: 10.01.09 – фольклористика

филология илимдеринин доктору
илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде аткарылды

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Коныратбаев Тынысбек Ауелбекович
филология илимдеринин доктору, профессор
Байгазиев Советбек Орозканович
филология илимдеринин доктору, профессор
Орозобекова Жылдыз Калмашевна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы

Диссертация _____-жылдын “_____” _____ саат 14.00 дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 256-а.

Диссертациялык иш менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишке ш., Фрунзе көчөсү, 547.

Автореферат _____-жылдын “_____” _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
доцент

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыздар өзүнүн көп кылымдык тарыхында ондогон эпикалык чыгармаларды жараткан, алардын ичинде өзүнүн идеялык-мазмундук жана көркөмдүк жагынан элдин руханий турмушунда өзгөчө орун ээлеген баатырдык “Манас” эпосу дагы бар.

Мурда кыргыздар «Манасты» оозеки поэтикалык чыгарма катары гана эмес, жалпы улуттук аң-сезимдин өнүгүүсүнө орчундуу салым кошкон жандуу субстанция катары дагы карап келген. Кыргыздардын бул руханий мурасы анын акылмандыгын, каада-салтын, тарыхын, ишенимдерин ачык чагылдыруу менен элдин биримдигин бекемдөөдө өзгөчө роль ойногон.

Кылымдар бою “Манас” эпосун ыйык тутуп, чыгармачылык менен өз өнөрканасында, башкача айтканда, жан дүйнөсүнөн кайрадан иштеп чыгып, муундан муунга өткөрүп келген манасчылар жадына сактап, жоготпой келди. “Манас” эпосу ким тарабынан жана качан биринчи жолу айтылганы, түзүлгөнү тууралуу азыркыга чейин белгисиз, бирок Манастын баатырдыгын деги эле бүткүл өмүр жолун ырга салган Ырчы уул аттуу алгачкы айтуучу тууралуу элдик уламыштар, бир катар илимий жоромолдор бар. Манасчылардын өздөрү дагы эң алгачкы айтуучу, Манастын чоролорунун бири, анын өмүрүнүн эң акыркы кыйдамына чейин агедил кызмат кылып, ал эми Манастын өлүмүнөн кийин ал тууралуу ыр кураган Ырамандын Ырчы уулу экендигин ырасташат (Тоголок Молдонун, Жусуп Мамайдын ж.б. варианттары боюнча). Ал негиз салып кеткен эпостун өзөгү биздин күнгө чейин жетип, мурдагы жана азыркы манасчылардын аркасы менен тирүү жашап келе жаткандыгы тууралуу маалымат эл ичинде айтылып келет.

Албетте, «Манас» эпосунун тексти каалаган башка оозеки-поэтикалык чыгармалар сыяктуу эле ар дайым өнүгүп-өсүп жана кошумчаланып турган. Анын өзгөчөлүгү менен артыкчылыгы да ушунда. Болбосо дүйнө элдеринин көптөгөн эпостору оозеки түрдөгү абалкы салттуу өмүр сүрүүсүн токтотуп коюшкан эмеспи. Алар кагазда гана чагылдырылып, китеп таризине өтүшкөн, ошентип, алар өзүнүн салттуу өнүгүүсүн токтотуп койгон. Дал ушинтип Батыш Европа элдеринин эпосторун жаратуучулар менен аткаруучулар – аэддер менен рапсоддор дагы жашоосун түбөлүк токтоткон.

Кыргыздарда манасчы – бул “Манас” эпосун түзүүчү, сактоочу, аткаруучу жана жайылтуучу адам. “Манаска” жана анын айтуучулугуна чындап кызыккан адам, албетте, манасчы боло алат, бирок ар бир эле манасчы нагыз айтуучу боло албастыгы да белгилүү. Ошондуктан «Манас» эпосун кыргыздардын салттуу маданиятынын жана руханий мурасынын феномени катары түшүнүү үчүн манасчылыктын салттуу негиздерин

изилдөөгө туура келет, анткени эпостун түзүүчүсү жана алып жүрүүчүсү дал ошол айтуучу-манасчы болуп саналат.

Манасчынын жеке өзүн жана анын чыгармачылык өнөрканасын иликтөөнүн чоң мааниси бар. Бүгүнкү күндө “Манас” эпосунун ири айтуучулары тарабынан сунушталган версиялары, ошондой эле алардын негизги репертуары тигил же бул деңгээлде изилденген. Бүгүнкү күндө жетимиштен ашуун манасчынын чыгармачылык портреттери түзүлгөн. “Манас” эпосунун ар кандай көлөмдөгү жетимишке жакын варианттары жана алардын ар түрдүү бөлүмдөрү менен эпизоддору Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталуу. Алар негизинен совет доорунда жазылып алынган, ал эми алардын айрымдары китеп жана электрондук таризде жарык көргөн.

Бүгүнкү күндө манасчылыктын салттуу негиздери өзгөчө кызыгуу туудуруп келет. Ал эми биз аталган маселеге кайрылуу менен манасчылыктын салттарын манасчылардын чыгармачылыгынын мисалында иликтөөнү максат кылабыз. Тилекке каршы, узак жылдар бою бул маселе татыктуу иликтенбей, а түгүл совет доорунда жарым-жартылай жабык маселе катары каралып, кыйла кылдаттыкты талап кылган. Буга карабастан өткөн кылымдын 40-жылдары К.Рахматуллин, ал эми 80-жылдары Р.Кыдырбаева манасчылыктын айрым маселелерине белгилүү бир деңгээлде кайрылууга мүмкүндүк алышкан. Ошондой эле В.М.Жирмунский, М.О.Ауэзов, С.Мусаевдердин манасчылардын айрым өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына кайрылган илимий эмгектери да жарык көргөн. Манасчылар жана алардын чыгармачылык өнөрканасы тууралуу маселелер Б.Н.Путиловдун «Эпикалык айтуучулук» жана М.Мамыровдун «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы» аттуу монографияларында да каралган. Албетте, Совет мезгилине чейинки изилдөөчүлөрдүн илимий материалдары манастануунун жаралышына, илимий багыттагы алгачкы аракеттерден болгон, эң оболу орусиялык, батыш европалык илим дүйнөсүнө кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосу жана анын айтуучулары менен таанышуу мүмкүндүгүн берген Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Д.Алмашинин ролун дагы белгилебей кетүүгө болбойт.

Бүгүнкү күнү бул маселенин илим тарабынан кайрадан колго алынышы, азыркы мезгилдин жана илимдин зарылчылыктары менен шартталган. Манасчылыктын салттуу негиздери маселесин изилдөө жана ага тийиштүү суроолорго жооп берүү үчүн биз *фольклордук материал жана биздеги маселелердин маанилүү кырларын түшүнүү үчүн негизги ачкыч катары манасчылардын өздөрү тарабынан берилген маалыматтарына жана алардын чыгармачылыгына кайрылышыбыз абзел. Мындай мамиле өзүнүн татаалдыгынын айынан адистердин көз жаздымында калып келген маселенин*

маанилүүлүгүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Кезегинде чыгармачылык өнөрканасы алгачкы илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп келген манасчылардын бүгүн көздөрү жок. Ы.Абдырахманов, С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, Н. ван дер Хейде, Ж.Орозобекова, К.Райхлдардын эмгектерин эске албаганда, талаа шарттарында манасчылардын жанында жүрүп аткарылган илимий материалдарды же байкоо жүргүзүүлөрдүн жыйынтыктарын табуу кыйын.

Узак жылдар бою Сейдана Молдокеева (1920-2006), Турдумамбет Акматалиев (1918(24)-2004), Шаабай Азизов (1927(24)-2004), Кааба Атабеков (1924-2008), Уркаш Мамбеталиев (1934-2011), Сапарбек Касмамбетов (1934), Кубанычбек Алмабеков (1955) сыяктуу белгилүү да, аты чыкпай мезгил көмүскөсүндө калган да манасчыларды жандап жүрүп, биз алардын чыгармачылык ишмердигин, айтуучулук табиятын түшүнүүгө аракет кылдык. Алардын көбүнүн көзү өтүп кетти, бирок артында жаркын элесин, эпостун кагаз бетине түшкөн варианттарын, аудио- жана видеотехникалардын жардамы менен тасмаларга жазылып калган “Манас” эпосунун варианттарын калтырышты.

Жыйырма жылдан ашуун мезгил бою биз манасчылык жана манасчылардын өздөрү жөнүндө материалдарды аздыр-көптүр колубуздан келишинче топтоп келдик. Бул маалыматтарды биз Шаабай Азизов, Кааба Атабеков, Асанкадыр Жумабаев (1918-2003), Сейдана Молдокеева, Турдумамбет Акматалиев, Сапарбек Касмамбетов, Зууракан Сыдыкова (1948), Кубанычбек Алмабековдордун артынан ээрчип жүрүп, ар кыл мезгилиндеги өмүр кыйдамдарынан алдык. Айрым маалыматтар, учурунда белгилүү манасчылардын чыгармачылыгы менен жакындан таанышып, тыгыз мамиледе болуп келген улуу муундун өкүлдөрү: А.Салиевден, С.Бегалиевден, Бекмырза Жумабаевден, К.Мамбетовдон, К.Дыйканбаевден, Ы.Азизовдон, Т.Коңурбаевден, И.Бакчиевден, Б.Турдубековадан дагы алынды. Бул маалыматтардын айрымдары диссертацияда негизги фольклордук материал иретинде колдонулат. Азербайжан, алтай, хакас, саха, моңгол, өзбек, бурят, калмак элдеринин айтуучулары менен биз баарлашып жана эл алдында акарып келген алардын айтуучулук чеберчилигине күбө болуу менен дагы бир жолу түрк-моңгол элдеринин айтуучулук салттарынын жалпы окшоштугу жөнүндөгү буга чейинки илимий пикирлерге ырастоо тапкандай болдук.

Бул изилдөөнүн актуалдуулугу кыргыздардын салттуу маданиятынын бир бөлүгү болгон манасчылык өнөрүнүн бүгүнкү ааламдашуу жана массалык маданият доорунун шартындагы маселелерди изилдөөнүн маанилүү предмети экендиги менен шартталган. Бизге манасчылык өнөр, манасчылык өнөрүнө ээ болуу, таалим алуу, болочок өнөр ээсинин манасчы катары калыптанышы туурасындагы маселелер өзгөчө маанилүү болду. Диссертациянын үстүндө иштөө процессинде, манасчынын негизги озуипалары менен

өзгөчөлүктөрү, алардын бүтүндөй манасчылык өнөрканасы, дегеле салттуу манасчылык өнөрү өзүнө эмнени камтый тургандыгы жөнүндөгү суроолордун жандырмагын табуу биз үчүн өтө маанилүү болду.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы демилгелүү, ошондой эле “Манас” эпосун оозеки айтуунун адамга тийгизген таасири боюнча бир катар илимий эксперименттер менен изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана социологиянын, биохимиянын, биомагнетизмдин, психологиянын жана нейрофизиологиянын негизги методдору колдонулган “Тынчтыкты коргоо борбору” («Кыргыз өзөгү») Коомдук фонду тарабынан демилгеленген “Манасчылык касиет: кыймыл-аракеттеги рух” илимий-изилдөө долбоору менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Бул изилдөөнүн негизги максаты болуп манасчылыктын салттуу негиздерин манасчылык өнөрүнүн мисалында аныктоо эсептелет.

Көрсөтүлгөн максатка жетишүү үчүн бир катар маселелерди **чечүүнү** талап кылды:

- манасчылык өнөрү менен байланышкан маселелерди илимий-теориялык жактан изилдөөнү карап чыгуу;
- манасчылык өнөрүн комплекстүү изилдөөнүн методологиялык негиздерин карап чыгуу;
- манасчылык өнөрүнө ээ болуу жөнүндөгү фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарын талдоо;
- алардын манасчылык чыгармачылыгын өнүктүрүү жана өркүндөтүүнү жөндөмдөштүргөн алардын колдоочу-рухтары жөнүндөгү фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарын талдоого алуу;
- алардын репертуары менен манасчылык ордун аныктоодо колдоочу-рухтардын ролу жөнүндөгү фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарын талдоого алуу;
- манасчылык өнөрүндө өзгөчө кубулуш катары каралган болочок манасчынын “айтуучулук оорусунун” себептери жөнүндөгү манасчылардан жана алардын жакындарынан фольклордук материал катары алынган маалыматтарды карап чыгуу;
- болочок манасчынын таалим алуу процессин карап чыгуу;
- “Манас” эпосун оозеки айтуунун өзгөчөлүктөрү менен озуйпаларын жана анын адамга тийгизген таасирин талдоого алуу;
- манасчынын социалдык орду жөнүндөгү маселени карап чыгуу;
- манасчылык өнөрүндөгү салттуу негиздери жөнүндөгү фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарын карап чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы манасчылардын чыгармачылыгынын мисалында манасчылыктын салттуу негиздерин изилдеген алгачкы иштердин бири экендигинде.

Манасчылыктын салттуу негиздери маселесин комплекстүү изилдөөнүн жана салыштырып талдоонун жыйынтыгында, мисал иретинде буга чейин фольклористика илими тарабынан объект катары каралбаган айрым манасчылардын чыгармачылыгы, ошондой эле Борбордук Азиянын, Волга дарыясынын боюндагы, Сибирдин жана и россиялык Түндүктүн бир катар элдеринин эпос айтуучуларынын чыгармачылыгы алынган. Мунун өзү жаңы жыйынтыктарды алууну жөндөмдөштүрдү:

- фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарынын, алардын жакындарынын айрым тастыктамаларынын жана диссертанттын жеке байкоолорунун негизинде алынган болочок манасчыны колдоочу-рухтар тарабынан тандоо жолдору каралды;
- фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарынын, алардын жакындарынын айрым тастыктамаларынын жана диссертанттын жеке байкоолорунун негизинде алынган манасчылык өнөрүндөгү өзгөчө кубулуш катары белгилүү болуп келген болочок манасчылардын өнөргө ээ болуу алдында “айтуучулук оорусуна” чалдыгуу процесси каралды;
- социологиянын, биохимиянын, биомагнетизмдин, психологиянын жана нейрофизиологиянын негизги усулдарын колдонуу менен “Манас” эпосун оозеки айтуунун адамга тийгизген таасири боюнча бир катар илимий эксперименттер жана изилдөөлөр жүргүзүлдү;
- диссертанттын жеке байкоолорунун жана фольклордук материал катары алынган манасчылардын маалыматтарынын негизинде “Манасты” оозеки айтуунун салттуу негиздери каралды.

Социология, биохимия, биомагнетизм, психология жана нейрофизиология боюнча илимий эксперименттер менен изилдөөлөрдөн алынган жыйынтыктардын негизинде, “Манас” эпосун оозеки салттуу айтуучулугун сактоо жана өнүктүрүү, ошондой эле бул феноменди кыргыздардын салттуу маданиятынын жана элдик билимдеринин бөлүгү катары күнүмдүк турмушта колдонуу боюнча сунуштар берилет.

Диссертациянын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү теманын актуалдуулугу жана иштин изилдөө аспектиси менен шартталган. Диссертациянын илимий-теориялык маанилүүлүгү анда биринчи болуп буга чейин илимий объект катары каралбаган айрым манасчылардын маалыматтары жана алардын жакындарынын тастыктамалары талдоого алынгандыгында. Ата мекендик, совет жана чет элдик

изилдөөчүлөрдүн илимий пикирлери, салыштырма талдоонун жыйынтыктары бул маселенин мындан аркы иштелиши үчүн маанилүү материал болуп бере алат. Бир катар илимий эксперименттер менен изилдөөлөрдүн жыйынтыктары манастануунун бөлүгү катары манасчылыкты мындан аркы изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө шарт түзөт.

Диссертациянын практикалык маанилүүлүгү социология, биохимия, биомангнетизм, психология жана нейрофизиология боюнча жүргүзүлгөн бир катар илимий эксперименттер менен изилдөөлөрдөн алынган жыйынтыктардан кийин жасалган сунуштар жана манасчылардын жаңы маалыматтары “Манас” эпосун оозеки айтуунун айрым озуйпаларын адам менен коомдун турмушунда колдонууга мүмкүндүк берээрлигинде. Бул диссертацияда каралган маселелер изилдөөчүлөр, студенттер, окутуучулар үчүн кошумча билим алуу үчүн кызмат кылышы, окуу куралдарын, окуу программаларын, окуу китептерин түзүүгө негиз болушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого алып чыккан негизги жоболору.

1. Манасчылык өнөрүн изилдөөдө белгилүү чет элдик, советтик жана кыргызстандык изилдөөчүлөрдүн: Ч.Ч.Валихановдун, В.В.Радловдун, Д.Алмашинин, Б.В.Смирновдун, К.Мифтаковдун, Ы.Абдырахмановдун, Б.Солтоноевдин, М.О.Ауэзовдун, В.С.Виноградовдун, К.Рахматуллиндин, В.М.Жирмунскийдин, Р.Кыдырбаеванын, М.Мамыровдун, С.Мусаевдин, Б.Н.Путиловдун, К.Райхлдын, Ж.Орозобекованын, Г.Бакиеванын, Н. ван дер Хейденин ж.б. илимий-теориялык ыкмалары эң маанилүү булак болуп бере алат.

2. Изилдөөнүн салттуу усулдарына – чет элдик, советтик жана кыргызстандык фольклористтер, этнографтар тарабынан иштелип чыккан тарыхый-типологиялык жана салыштырма-типологиялык усулдарга таянуу менен манасчынын чыгармачылык жолун, чыгармачылык жолундагы ишмердүүлүгүн бир бүтүн система катары карап чыгууга болот.

3. Актуалдуу маселелердин бири болуп, манасчылык өнөрүн кабыл алуу процессиндеги абалы, ошондой эле болочок манасчынын манасчылык өнөрүнө келүү жолдору жөнүндөгү маселе эсептелет. Буларды түшүнгөндөн кийин гана бул маселелердин кийинки баскычтарын: “манасчынын колдоочу-рухтары”, болочок манасчыда айтуучулук өнөрдүн пайда болуусундагы, анын калыптанышындагы жана айтуучулук дарамети алардын ролу жөнүндө иликтөө мүмкүндүгүн алабыз. Бул маселени фольклордук-этнографиялык аспектиде дагы изилдөө зарылдыгы бар.

4. Эпостун текстине кайрылуу менен анын эпикалык салтынын бирден-бир курамдык бөлүгү болгон колдоочу-рухтардын кыргыздын дүйнөтаанымындагы ролун

аныктоого болот. Дал ушунун өзү аркылуу болочок манасчыныны тандалышындагы жана манасчы катары анын калыптанышындагы колдоочу-рухтардын ролун түшүндүрүүгө болот. Ошол эле учурда, манасчы тарабынан жаралган эпосто, кыргыз элинин жана анын өкүлү болгон манасчынын дүйнөтаанымы чагылдырылгандыгын эстен чыгарбоо керек.

5. Фольклористика, этнография чөйрөсүндөгү чет элдик изилдөөчүлөрдүн илимий жетишкендиктерине, аталган маселе боюнча кыргыз илиминин материалдарына жана манасчылардын өзүлөрүнүн маалыматтарына кайрылуу менен болочок манасчынын “айтуучулук оорусуна” чалдыгуу жөнүндөгү маселени тереңирээк иликтөөгө туура келет.

6. Болочок манасчынын калыптанышындагы маанилүү маселе болуп анын таалим алуу процесси жана устатынын ролу эсептелет. Айтуучулуктун салттуу негиздери катары уруу же айыл аксакалдарынан бата алуу, “Манас” эпосуна байланыштуу ыйык деп эсептелинген жерлерге зыярат кылуу иш-аракеттери аркылуу болочок манасчы эпикалык дүйнөнү таанып, туура багыт алат. Коюлган маселелерди толук түшүнүү үчүн биз манасчылардын маалыматтарына жана алардын жакын адамдарынын тастыктамаларына кайрылабыз.

7. “Манас” эпосун оозеки айтуу процессинин өзү жетишээрлик изилденбегендигин белгилөө зарыл. Бүгүнкү күнгө чейин илимде «Манас» эпосунун аткарылышы эстетикалык кубулуш катары гана каралып келген. Андыктан азыркы илим алдында, “Манас” эпосунун негизги озуйпаларын гана эмес, аны оозеки айтуунун жана ага камтылган ритуалдык мүнөздөгү озуйпаларды изилдөө зарылдыгы бар.

8. «Манас» эпосун оозеки айтуунун маанилүүлүгүн андоо кыргыз элинин өзүн-өзү идентификацияланышын калыптандырууда, улуттук сезимди чыңдоочу факторлорду аткарууда байкалаарлык өсүп бараткандыгын белгилеп кетүү керек.

9. «Манас» эпосун оозеки айтуу, адамдын сезүү органдарына таасир этээри анык. Илимий көз караштан алганда, эпосту оозеки айтуу угуучунун аң-сезимине болгон таасиринин негизги (базовый) белгилери болуп манасчынын ритми, үнү жана вербалдык эмес реакциялары, ошондой эле айтылып жаткан эпизоддун сюжети жана мүнөзү эсептелет. Мунун бардыгы энергетикалык маалымат кодунун өзгөчө түрүн көрсөтүп тургандыгын байкоого болот.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертация жыйынтыктары изилдөө процессинде изденүүчүнүн өзү тарабынан алынган өз алдынча, жекече аткарылган илимий эмгек болуп саналат. Коргоого чыгып жаткан диссертациянын жоболору диссертант тарабынан берилген. Алар анын жаңылыгын жана практикалык маанилүүлүгүн түзөт.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык иштин жыйынтыктары И.Раззаков атындагы КМТУда манастануу боюнча окуу программасында жана лекциялардын курсунда чагылдырылган.

Диссертациялык иштин жоболору жана жыйынтыктары республикалык жана эл аралык илимий, илимий-практикалык конференциялардагы илимий баяндамаларда, сүйлөнгөн сөздөрдө чагылдырылган: 1. «Көчмөн цивилизациясы жана Манастын руху» («Глобалдашуу жана түрк дүйнөсү» аттуу Түрк дүйнөсүнүн социологдорунун Ассоциациясынын III конгресси, Түрк цивилизациясын изилдөө борбору. Бишкек: 21-24-сентябрь, 2006-ж.); 2. «Манасчынын феноменалдуулугу» (КР Өкмөтүнүн «Эпикалык мурасты сактоонун жолдору жана методдору» аттуу Эл аралык симпозиуму. Бишкек: 5-6-сентябрь, 2006-ж.); 3. «Айтуучулук касиетинин пайда болушу» (Казакстан Республикасынын Маданият жана маалымат министрлиги өткөргөн «Түрк тилдүү элдердин маданиятынын диалогу: тарых жана бүгүнкү күн» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция. Астана: 3-6-май, 2012-ж.); 4. «Кыргыздардын Ыйык Сөзү» («Манас» эпосу – дүйнөлүк эпикалык маданияттын эстелиги» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция. Орусия Федерациясы, М.В.Ломоносов атындагы ММУ, Москва: 18-19-декабрь, 2012-ж.); 5. «Манас» эпосун оозеки айтуунун өзгөчөлүктөрү («Теңирчилик жана Евразия элдеринин эпикалык мурасы: булактар жана бүгүнкү күн. Теңирди дүйнөтаанымдык аспектиде изилдөөнүн маселелери» аттуу IV Эл аралык илимий-практикалык конференция. Моңгол салттарынын академиясы, Улан-Батор: 9-10-октябрь, 2013-ж.); 6. «Манас» эпосун изилдөөнүн усулдары» («Түрк элдеринин тарыхый жана руханий мурасы: кечээ, бүгүн, эртең» аттуу тегерек стол. К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Бишкек: 25-октябрь, 2013-ж.); 7. «Айтуучу – элдин жан дүйнөсү жана руху» (Ашыг Шамшардын 120 жылдыгына арналган «Ашыг Шамшардын тарыхый жолу жана чыгармачылыгы» аттуу Эл аралык илимий конференция, Азербайжан Республикасынын Илимдер Академиясынын Фольклор институту, Баку: 5-декабрь, 2013-ж.); 8. «Эң оболу добуш болгон...» («Кыргыздардын салттуу билими – салттуу музыканын негизи» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция, тегерек стол. Кыргызпатент, Бишкек: 13-декабрь 2013-ж.); 9. «Жусуп Мамай жана азыркы кыргыз коомундагы «Манас» эпосунун руханий мааниси» («Айтуучулук өнөрдү жана маданий мурасты сактоодогу Жусуп Мамайдын ролу» аттуу Республикалык илимий-практикалык конференция, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети. Бишкек: 20-декабрь, 2013-ж.); 10. «Манас» эпосу – кыргыз элинин улуттук өзөгү катары» («Көчмөндөр цивилизациясы: эпостор жана улуттук спорт оюндарынын түрлөрү» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция. Кыргыз

Мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы. Булан-Сөгөттү: 6-9-сентябрь, 2014-ж.); 11. «Манас эпосун оозеки айтуу феномени жана анын озуйпалары» («Илим, билим, инновациялар: өнүгүүнүн негизги жолдору» аттуу Эл аралык илимий конференция. И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университет: 18-19-сентябрь, 2014-ж.); 12. «Адамзат өнүгүүсүндөгү «Манас» эпосунун руханий баалуулугу» («Саякбай Каралаев – XX кылымдын алп манасчысы» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция. КР Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту. Бишкек: 6-декабрь, 2014-ж.); 13. «Айтуучунун аткаруучулук салты» («Идель – Алтай: тарых жана Евразия элдеринин салттуу маданияты» аттуу III Эл аралык форум. РФдагы Алтай Республикасынын С.С.Суразаков атындагы Алтаистика илимий-изилдөө институту, Горно-Алтайск: 14-18-июнь, 2015-ж.).

Диссертациянын жыйынтыктарынын публикацияларда чагылышынын толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары “Кыргыз эпикалык айтуучулары” (2015) аттуу монографияда, автордун КРдин ЖАКы сунуштаган илимий журналдарда, Россия Федерациясынын РИНЦ жана чет элдик бир катар илимий басылмаларында 18 илимий макала чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы: Иш киришүүдөн, 3 баптан, 10 параграфтан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү 234 бетти түзөт. Колдонулган адабияттардын тизмеси 163 аталышты камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделет, маселенин иштелиш деңгээли баяндалат, изилдөөнүн объектиси, предмети, максат-милдеттери аныкталат, иштин илимий жаңылыгы каралат, иштин теориялык жана практикалык маанилүүлүгү бааланат, ошондой эле коргоого алып чыгарылган негизги жоболор формулировкаланат, апробациянын жыйынтыктары жана диссертациянын түзүмү келтирилет.

«Манасчылык өнөрүн изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелери» деп аталган **биринчи бап** эки параграфтан турат, аларда диссертациялык иште сунушталган түшүнүк аппараттарынын жана жоболорунун негизи берилет.

«Манасчылык өнөрүн изилдөөдөгү теориялык ыкма» деп аталган **биринчи параграфта** чет элдик, советтик, ошондой эле кыргызстандык изилдөөчүлөрдүн манасчылык өнөрү боюнча арнаган Ч.Ч.Валихановдун, В.В.Радловдун, Д.Алмашинин, Б.В.Смирновдун, Ы.Абдырахмановдун, Б.Солтоноевдин, М.О.Ауэзовдун, В.С.Виноградовдун, К.Рахматуллиндин, В.М.Жирмунскийдин, Р.Кыдырбаеванын, М.Мамыровдун, С.Мусаевдин, Б.Н.Путиловдун, К.Райхлдын, Ж.Орозобекованын,

Г.Бакиеванын, Н. ван дер Хейденин ж.б. илимпоздордун иштеринин жыйынтыктары каралат. Манасчылык өнөрүн изилдөө фольклористикадагы негизги маселелердин бири. Ошол эле мезгилде “Манас” сыяктуу залкар чыгарманы жаратып дагы, оозеки айтып дагы жаткан манасчы, адам табиятынын татаал көрүнүш экендигин көрсөтөт. Ошентсе да манасчылык өнөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө илимий кызыгуу ар дайым болуп келген. Бүгүнкү күндө илимди, манасчынын коомдогу абалы, дүйнөтаанымы, музыкалык жана поэтикалык негизи, психологиялык абалы (“Манас” айтып жаткан учурундагы) сыяктуу маселелер өзгөчө кызыктырат. Манасчынын аудитория менен өз ара байланышы, айтуучулук чеберчилиги, манасчынын коомдогу тарыхый ролу, адамдын айтуучулук өнөрүнө ээ болушу жөнүндөгү маселелер илим үчүн өтө маанилүү болуп келген жана боло берет. Азыркы илимий дүйнөтааным манастануу чөйрөсүндө анын көп кырдуулугун түшүндүрө ала турган универсалдуу илимий теорияны түзүү мүмкүндүгүнө ээ. Коомдук турмушта «Манас» эпосунун ролу жөнүндөгү маселени жаңыча изилдөөнү талап кылып жаткандыгы учурдун талабы. Бүгүнкү күндө манастанууда илимий талдоолордун жаңы жолдорун издөө, жаңы концептуалдык моделдерди иштеп чыгуу процесси жүрүүдө.

Тигил же бул маселени изилдөөдө негизги суроолордун бири болуп терминология эсептелет. «Кандай гана термин болбосун ал таанып билүүнүн жыйынтыктарынын чагылышы болуп эсептелет. Бирок тигил же бул түшүнүктү белгилөө үчүн сөз же сөз айкаштарын тандоо процессинде субъективдүү мамиле болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан терминдин кызматын аткара турган сөздөрдү тандоодо катачылыктар да кетиши толук ыктымал. Айрым бир учурларда бир жеке максатты көздөгөн атайын терминдер да киргизилип келген. А түгүл улуттук тилдин, дүйнөтаанымдын кызыкчылыктарына, талаптарына туура келбеген чет элдик терминология үстөмдүк кылып келген. Ал эми тил – бул сөз коддорунун, символдорунун системасы, улуттук маданияттын, улуттук ой жүгүртүүнүн, дүйнөтаанымдын элементи» [1. 26-; 29-б.].

Диссертацияда «жомок» жана «жомокчу» сыяктуу «Манас» эпосу менен анын айтуучуларын белгилеп келген салттуу түшүнүктөрдүн маанисин ачып берүү аракеттери жасалган. “Манас” эпосун билдирген «жомок» терминин колдонуп келген кыргыздар үчүн “мезгил жана мейкиндик боюнча окуяларды кеңири камтыган; кеңири сүрөттөгөн, сюжеттик жана драмалык” [10.475-476-б.] маанилерди камтыган “баатырдык чыгарма же баатырдык улама” [12. 259-б.] катары гана эмес, адатта ачык айтыла бербеген кыргыздын салттуу элдик билими (уламыш, каргыш, бата, эмдеп-домдоо, айтуучунун эпикалык дүйнөгө болгон саякаттары, айтуучунун баяны) катары да маанилүү болгон.

Ошентип, терминдер жөнүндөгү талаш-тартыш ар дайым болуп келген, жана мындан ары дагы боло бермекчи, анткени терминден, же болбосо тигил же бул көрүнүштүн жөнөкөй аталышынан улам, алардын маанисин түшүнүү жана түшүндүрүү зарылчылыгы турат. Мына ушул себептен улам, кайсы бир көрүнүштү тигил же бул термин менен атаардан мурда анын табиятын, кызматын, түпкү тегин терең түшүнүү керек.

“Манас” эпосу менен анын айтуучуларына карата *«ЖОМОК»* жана *«ЖОМОКЧУ»* терминдеринин колдонулуп келиши жөнүндө маселени карап жатып, диссертант аларды абалкы ордуна кайтарып баралы деген максаттан алыс экендигин белгилеп өтөт.

Бул бөлүмдө диссертант манасчылык өнөрүн изилдөөдө өчпөс из калтырган чет элдик, советтик, ошондой эле кыргызстандык илимпоздордун эмгектерине кайрылат. Алардын эмгектерине кайрылып жатып, диссертант манасчылык өнөрүнө таандык маселелерди изилдөөдөгү эпос таануунун өнүгүү этаптарын белгилөөгө аракет кылган.

“Манасчылык өнөрүн комплекстүү изилдөөдөгү методологиялык негиздер” деп аталган **экинчи параграфта** алардын диссертацияда колдонуу деңгээлин аныктоо максатында, манасчылык жана жалпы эле дүйнө элдеринин айтуучулук өнөрүнө кайрылган окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнө кеңири маалымат берилет жана талдоого алынат. Ал эми ал изилдөөлөр ар кайсы мезгилдин талабына жана шартына жараша жүргүзүлүп келгендиги белгилүү. Биринчи кезекте, “Манас” эпосун жараткан кыргыз элинин маданий өнүгүүсүн баалоо аракетинде, кыргыздардын тарыхын, өз алдынча этникалык билим катары дүйнөтаанымдык системасынын өзгөчөлүктөрүнүн жаралуу, калыптануу механизмдерин түшүнүү, коомдук түзүлүшүн жана башка этностор менен болгон өз ара байланышын аныктоо максатында жүргүзүлгөн. Өз алдынча суурулуп чыккан бул суроолордун жообу учурунда комплекстүү усулдар менен ыкмалардын жардамы менен каралып келген. Бул изилдөөлөрдүн негизинде улам бир жаңы теориялар менен концепциялар пайда болуп, акырындык менен “Манас” эпосун изилдей турган жаңы илимий багыт – манастануу жарала баштаган. Жаңы илимий багыт катары манастануунун жаралуу процесси абдан опурталдуу жана татаал, ал тургай айрым бир учурларда, саясий режимдер тарабынан адам өмүрүнө коркунуч жарытып турган. Мунун өзү бир катар себептер менен түшүндүрүлөт, алардын бири – изилденген объектинин саясий режим тарабынан куугунтукталышы жана ага тиешеси барларга карата жүргүзүлгөн саясий репрессиялар.

Чет элдик, советтик илимпоздордун илимий методдорунун аркасында XIX кылымдын экинчи жарымы, XX кылымдын башындагы ориенталист окумуштуулардын материалдарын, окумуштуу-фольклористтер, этнографтар, элеттик мугалимдер,

манасчылардын өздөрү тарабынан жазылып алынган «Манас» эпосун, илимдин ар кайсы тармагындагы илимпоздордун илимий иштерин изилдөө мүмкүн болду. Бул багытта фольклористика чөйрөсүндө көп нерселер биринчи болуп В.М.Жирмунский тарабынан салыштырма-тарыхый методду колдонуу, орто азиялык, анын ичинде кыргыз айтуучулары жөнүндөгү маселелерди иликтөө менен аткарылган.

Эпикалык чыгармачылыктын салыштырма-тарыхый типологиясына таянуу, жандуу эпоско тиешелүү россиялык жана чет элдик материалдарды колдонуу менен Б.Н.Путилов ар түрдүү эпикалык салттарга тийиштүү фактыларды чогултууга, системалаштырууга, алардын үстүндө ой жүгүртүүгө жана бул фактылардын артында турган типологиялык өзгөчөлүктөрдү аныктоого аракет кылган.

К.Рахматуллиндин, М.Ауэзовдун, Р.Кыдырбаеванын, К.Ибраимовдун, К.Жумалиевдин, Ж.Орозобекованын, Н. ван дер Хейденин, К.Райхлдын иштерин эске албаганда, манасчылык өнөр жана жеке манасчы боюнча комплекстүү илимий изилдөөлөр дээрлик жүргүзүлгөн эмес.

Бүгүнкү күндө башка илим тармактары менен биргеликте иш алып барган манастануунун мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейгендиги байкалат. Анткени илимдин ар бир тармагы объектини изилдей турган ар кандай спецификалык усул, каражаттарын колдонот.

Азыркы күнгө чейин илим манасчылык өнөрүн жетишээрлик түрдө изилдөөгө ала элек. Кыргыз фольклористикасы «Манас» эпосунун көп сандаган варианттарына ээ, бирок ага бул ири материалды тартуулаган манасчылар жөнүндө илимий изилдөөлөр аз. Ошондой эле илим, болочок манасчынын төрөлүшү жана анын генеологиясы; инициациядан өткөн жери жана курагы; айтуучулук салтындагы колдоочу-рухтардын ролу жана орду; болочок манасчынын айтуучулук өнөрүнө ээ болуу процессиндеги устаттын ролу жана орду; болочок манасчынын “айтуучулук оорусуна” чалдыгуу процесси; эпосту оозеки айтуунун ритуалдык мүнөзү; манасчылык өнөрүндөгү салттуу негиздери; манасчынын трансценденттик озуйпалары жана «Манас» эпосун оозеки айтуунун адамга, айлана-чөйрөгө тийгизген таасири, б.а., манасчынын көп кырдуулугу; манасчынын психологиялык портрети; манасчылардын өзгөчөлүктөрү жана жалпы окшоштуктары; манасчылыктагы династиялуулук; элдин руханий турмушундагы манасчынын ролу сыяктуу маселелерге олуттуу көңүл бура элек.

Бул өңүттө, манастануунун тарыхында биринчи болуп 2011-жылы “Тынчтыкты коргоо борбору” Коомдук фонду тарабынан демилгеленген “Манасчылык касиет: кыймыл-аракеттеги рух” илимий-изилдөө долбоорунун чегинде социологиянын, биохимиянын, биомагнетизмдин, психологиянын жана нейрофизиологиянын негизги

усулдарын колдонуу менен «Манас» эпосун оозеки айтуунун адамга тийгизген таасири боюнча бир катар илимий эксперименттер жана изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Азыркы илим манасчыны терең изилдөөгө жана түшүнүүгө жардам бере турган каражаттар менен мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигин белгилөө зарыл. Изилдөөнүн салттуу усулдарына – чет элдик, советтик жана кыргызстандык фольклористтер, этнографтар иштеп чыккан тарыхый-типологиялык жана салыштырма-типологиялык усулдарга таянуу менен манасчынын чыгармачылык жолун, көп кырдуу ишмердүүлүгүн бүтүн бир система катары кароого болот. Манасчынын өзүн байкоого алып, изилдөө менен гана бул феномендин калыптандыруучу бөлүгү болгон манасчылыктын салттуу негиздерин түшүнүүгө болот.

«Манасчылардын айтуучулук өнөрүнө ээ болуу процессин илимий түшүндүрүү» деп аталган **экинчи бап** төрт параграфтан турат жана манасчылык өнөрүнө тийиштүү маселелерди изилдөөгө арналган.

«Болочок манасчыларды тандоонун өзгөчөлүктөрү» деп аталган **биринчи параграф** болочок манасчылардын айтуучулук өнөрүнө ээ болуу жолдорун карайт, мында негизги фольклордук материал болуп манасчылардын өз оозунан жазылган жана экинчи, үчүнчү тараптардан алынган маалыматтар эсептелет.

Эл ичинде манасчылык өнөргө (*касиет*, *шык*, *жөндөм*) болочок манасчы түш абалында гана ээ болгондугу тууралуу салттуу болуп калган пикир кездешет, ал эми эмгекте манасчылардын өздөрүнүн маалыматтары боюнча өнөргө ээ болуунун мурда расмий илимде сөзгө көп алынбаган адамдын физиологиялык башка абалдары да бар экендиги аныкталган.

Манасчылык жөнүндө кеп кылып жатып, изилдөөчүлөр кыргыздын «*өнөр*» деген сөзүн колдонуп келишет. Айтуучулуктун табияты менен мүнөзүн эске алсак бул сөздүн мааниси аталган феноменге карата үстүрт маанини бере турган түшүнүк экендигин байкоого болот. Ошол эле мезгилде, манасчылык феноменине карата эл ичинде «*касиет*» деген сөз да колдонулуп келет. “*Касиет*” деген сөздүн өзүнө келгенде – бул өзгөчө аян, дааруу (*ор.* озарение, инсайт) ж.б. маанилерге таандык болгон философиялык жана психологиялык аспекти камтыган түшүнүк. *Касиет* – баарына эле эмес, айрым адамдарга келе турган же бериле турган өзгөчө табигый сапат, мүнөз, шык. Ал эми «*өнөр*» – бул адамдын талыкпас аракеттеринин жана алган билимдеринин негизинде жетишкен сапат, мүнөз, шык. Ошентип, кыргыз тилиндеги «*өнөр*» деген сөздүн маанисине караганда, манасчылык феноменине «*касиет*» деген сөздүн мааниси туура келе тургандыгын байкоого болот.

Ал эми өз касиеттери жөнүндө манасчылардын түшүндүрмөлөрүн талдоо менен К.Рахматуллин «дээрлик бардык манасчылар өз чыгармачылыгынын башталышын түш көрүү жана аян менен байланыштырышат. Алар аянга чейин эпостун мазмунун билишпегендигин, манасчылык касиетке жана ушул сыяктуу нерселерге түш көрүүдөн кийин гана Манас, Семетей же эпостогу кайсы бир чоронун алар жөнүндө элге баян айтуу буйругунан кийин гана ээ болушкандыгын баса белгилегендиги» жөнүндө жазган [6. 93-б.].

Айрым манасчылар айтуучулук касиети аларга *түш көрүү* аркылуу эмес, *өңүндө* (ойгоо абалында) берилгендигин баса белгилешет (Балык Кумар уулу, Келдибек Барыбоз уулу, Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов, Асанкадыр Жумабеков, Сейдана Молдокеева ж.б.). Албетте, манасчылардын мындай билдирүүсү реалдуулукка жана акыл-эске оңой менен сыйбайт, анткени *түш көрүү* жана *өң* (ойгоо абалы) – таптакыр эки башка түшүнүктөр жана адам физиологиясынын таптакыр эки башка абалдары. Анын үстүнө изилдөөчүлөр дагы буга олуттуу көңүл бурган эмес жана манасчылыкта аны өзгөчө маанилүү кубулуш катары эсептеген эмес. Ошентсе дагы манасчылардын өздөрүнүн тастыктамалары боюнча дал ошол физикалык абал (*түш көрүү*, *өң*) манасчылык касиетине ээ болуу учурунда алардын мындан аркы айтуучулук ишмердигинин жана чеберчилигинин деңгээлин аныктайт деп билдиришет.

Мындай параллелди Е.Е.Ямаеванын изилдөөсү тастыктаган алтайлык айтуучулук салтынан дагы кездештирүүгө болот [13.66-б.]. Ошентип, айтуучулуктун салттуу негиздеринде, айтуучулук касиетине ээ болуунун дагы бир жолу – *өң* (ойгоо абалында) абалында дагы боло тургандыгын белгилөөгө болот, бул келечекте өзгөчө көңүл бурууну жана изилдөөнү талап кылы турган маселе экендигин көрсөтөт.

Кыргыздар манасчыларды Манас дүйнөсүндөгү рухтардын тандалып алынган адамдары катары эсептешкен. Мындай элдик көз караш каалаган адам эле манасчы боло алабы же жокпу деген суроого да толук жооп болуп бере алат. Манасчылык касиети адатта тукумунда манасчылар болгондорго гана келет же башкача айтканда, тукум кууй турган көрүнүш деген элдик көз карашты кездештирүүгө болот. Тагыраак айтканда, манасчылык улуу муундан кичүү муунга – атадан балага, чоң атадан небереге ж.б. эстафета жолу менен берилет делет. Манасчы Шаабай Азизовдун сөзү менен айтканда, «манасчылык касиет эркек тарап боюнча гана, эң сейрек учурда гана аял тарабынан берилет, жана мунун өзү манасчынын өзүнөн жана анын манасчылык өнөрканасынан көз каранды». Мисалы, *Акылбектин* манасчылар *династиясы* (жээн-небереси – Сатыбалды), *Тыныбектин* *династиясы* (уулу – Актан, уулу – Сооронбай, жээни – Байбагыш), *Чоюкенин* *династиясы* (кичүү иниси – Азиз, Азиздин уулу – Шаабай), *Тойчубектин*

династиясы (уулу – Алмабек, иниси – Дыйканбай, небереси – Касымаалы, чөбөрөсү – Кубанычбек), *Балыктын династиясы* (уулу – Найманбай), *Шапактын династиясы* (уулу – Момуш), *Алишердин династиясы* (иниси – Сагымбай, Сагымбайдын уулу – Аманкул, Сагымбайдын кыздары – Токтобүбү жана Бурулбүбү), *Айдарбектин династиясы* (уулу – Сүйүнбай, небереси – Сакочук, небереси – Теңирбай, чөбөрөсү – Сары, чебереси – Жаманкара, Жаманкаранын уулу – Кожек жана анын уулу – Жаңыбай), *Деңизбайдын династиясы* (жээни – Мамбет) ж.б.

Ошол эле учурда, үй-бүлөлүк тукум куучулук линиясы боюнча берилүү бул манасчылык касиетине ээ болуунун жалгыз гана жолу дегенди да билдирбейт. Кыргыз элинин тарыхында тукумунда манасчылар кездешпеген, бирок өз мезгилинин алп манасчылары болгон мисалдар арбын. Алардын арасында Чоңбаш (Нармантай), Келдибек Барыбоз уулу, Саякбай Каралаев ж.б. бар.

Улуу муундан кичүү муунга манасчылык касиетинин өтүү процесси дээрлик көпчүлүк учурларда улуу муундун көзү өткөндөн кийин гана турмушка ашырылгандыгын байкоого болот. Көзү өткөн манасчынын – атасынын же чоң атасынын арбагы, болочок манасчыга – уулуна же небересине түшүндө же өңүндө көрүнүп өзүнүн манасчылык касиетин тапшыргандыгын кездештиребиз. Мындай көрүнүштөр Чоюкенин, Акылбектин, Алмабектин ж.б. манасчылар династиясына тийиштүү. Шаабай Азизовдун, Сатыбалды Аалынын жана Кубанычбек Алмабековдун маалыматтарынан улам, чоң аталары, биринчи мисалда Чоюке, экинчиде – Акылбек жана үчүнчү мисалда Алмабек Манас дүйнөсү менен манасчынын ортосунда ортомчулук – өзгөчө миссияны аткарып келгендиги байкалат. Ошентип, качандыр бир мезгилде жашап өткөн манасчынын ортомчулук ролу кийинки урпагына манасчылык касиетин берүүдө өзгөчө экендигин көрүүгө болот. Мындан сырткары, көзү өтө электе да манасчылар өз касиетин тукумундагы татыктуу деп эсептеген урпагына тапшырган турмуш мисалдары да жолугат.

Ошондой эле манасчылык касиетине ээ болуу жолдору, бакшылык практикасы менен дагы үндөш экендиги туурасындагы окумуштуулардын да пикирлерин кездештирүүгө болот. Мындай көрүнүш башка элдерге да мүнөздүү. Манасчылар же алтай кайчылары сыяктуу эле «көптөгөн хакас хайжылары бакшылык касиетин да аркалашкан, анткени көмөккөйгө салып ырдоо жөндөмүн алар көп учурда тоо ээсинен алышкан. Тоо ээлери айтуучулук касиетти болочок хайжыга тапшыруу учурунда, айтуучуну өзүнүн сарайына, бакшылык белгилер менен музыкалык аспаптар турган жайга алпарышкан. Рапсоддук жолду тандаган хайжы чатханга (жетиген. – Б.Т.А.) же хомысга (кылдуу аспап. – Б.Т.А.) ээ болгон. Эгерде ал бакшы кийимин тандаса, анда ал

кам жолуна түшүп, кам болгон (бакшы. – Б.Т.А.). Ошол эле мезгилде, мыкты бакшылар хайжылар сыяктуу эле көмөкөй – хай менен да ырдай алышкан» [3.19-б.].

Ошентип, болочок манасчыны тандоо жолдору жана манасчылык касиетке ээ болуу жөнүндөгү маселени карап, К.Рахматуллиндин, Б.Н.Путиловдун, Л.Я.Штернбергдин, М.Элиаденин, Е.Е.Ямаеванын иштерине таянуу менен, манасчылардын маалыматтарын иликтеп, айтылгандардын бардыгын эске алуу менен айрым корутундуларды чыгарууга болот: 1) болочок манасчы айтуучулук касиетке төмөндөгү жолдор менен ээ болот: А) уйку абалында же түшүндө; Б) кадимки абалында же өңүндө. 2) болочок манасчынын тандалуу жолдору: А) тукум куучулук аркылуу; Б) жеке тандалуу аркылуу. 3) болочок бакшы менен болочок манасчынын тандалуу процесстеринде айрым окшоштуктар кездешет.

«Манасчылардын колдоочу-рухтары жөнүндөгү түшүнүктүн илимий негиздери» деп аталган экинчи параграфта маселе фольклордук-этнографиялык аспектиде изилденет. Айталы, кеп манасчынын колдоочу-рухтары, болочок манасчынын айтуучулук касиетине ээ болуусундагы алардын ролу, манасчынын калыптанышы жана дегеле айтуучулук тажрыйба жөнүндө жүрөт.

Кыргыздар азыркы күнгө чейин *арбактарга-рухтарга* урмат менен кайрылышат жана аларды ар кандай түрдүү типтер боюнча айырмалашат. Элдик ишенимдерге ылайык, түрлөрүнө жараша *арбак-рухтар* белгилүү бир озуйпаларды аткарышат жана белгилүү бир күчкө ээ болушат жана ошонусу менен кызматтык иерархиялары аныкталат. Реалдуу кубулуш, көрүнүш катары “Манас” эпосунун өзүндө *арбак-рухтардын* ар түрдүү типтери жөнүндө кеңири баяндалган. “Манас” дүйнөсүндөгү *рухтар* жөнүндөгү өзгөчө түшүнүк манасчыларда дагы бар. Айрым манасчылардын айтуусу боюнча (Шаабай Азизов, Сейдана Молдокеева), тукумунда манасчылар болгон адамдарды Манас дүйнөсүндөгү *арбак-рухтар* артыкчылык кылуу менен тандашат.

Кыргыз элинде *арбак-рухтар* өзгөчө бир озуйпаларга жана белгилерге ээ. Ал эми салыштырма изилдөө аркылуу *арбак-рухтардын* озуйпалары менен белгилерине ылайык типтештирүүгө да болот. Буга чейин бул маселе мурда-кийин эч каралган эмес эле. Ошондуктан бул параграфта аларды типтерге бөлүштүрүү аракети жүзөгө ашырылган. *Арбак-рухтардын* сунушталган типтери кыргыздардын дүйнөтаанымынын баскычтарынын тарыхый ырааттуулугунда эмес, логикалык салыштыруунун, жеке байкоолордун негизинде гана белгиленип сунушталып жатат. Этнографиялык, фольклордук материалдарга таянуу менен, диссертант *арбак-рухтардын* типтери менен байланышкан кыргыз элинин дүйнөтаанымын жетекчиликке алган. Кыргыздар кайсы динди тутунбасын, *арбак-рухтарга* болгон ишеним аларда ар дайым жашап келген: 1.

Манас дүйнөсүндөгү арбак-рухтар; 2. Мифтик колдоочу-рухтар жана жардамчы-рухтар (ээ, пир); 3. Олуялардын арбагы; 4. Элдик баатырлардын арбагы; 5. Жалпы жана ата-бабалардын арбагы; 6. Ач арбак; 7. Кара күч, азыткы [1.64-69-б.].

Булардын ичинен көзү өткөн руханий маанидеги ыйык адамдардын, эл-уруу башчыларынын, улуттук баатырлардын, ата-бабалардын, Манас дүйнөсүнүн арбактары жана ач арбактар кыргыздардын өзгөчө ишеним культун (*арбактар культу*) аныктаган. Жогоруда аталган арбак-рухтардын типтеринин катарына кирген Манас жана анын дүйнөсүнө таандык рухтар да кыргыз элинин дүйнөтаанымынан маанилүү орунду ээлеген.

Кыргыздардын дүйнөтаанымынан, а демек “Манас” эпосунан да «*кайып*» түшүнүгүн жолуктурууга болот. Кыргыз тилинде «*кайып*» деген сөз бир нече мааниге ээ экендигин көрүүгө болот: «1. Жоголуу, көрүнбөй калуу; 2. *миф*. Ак көңүл рух» [12.324-325-б.]. Терең алып караганда, бул эки түшүнүктүн тең негизи бир экендигин байкалат. Кыргыздардын дүйнөтаанымында «*кайып*» түшүнүгү адам баласына, жаныбарларга, зооморфтук жандыктар менен рухтарга дагы тиешелүү. Ал эми адамдар менен жаныбарларга карата, тирүүлөр дүйнөсүн таштап, *кайып дүйнөсүнө* кетип, өлбөстүк менен түбөлүктүүлүктүн күнүн кечирген адамдар менен жаныбарларга гана *кайып* түшүнүгү колдонулган. Мына ошол *кайып* дүйнөсүнө кеткендерди кыргыздар *кайып* деп аташкан. Алардын жүргөн же алар менен жолугууга мүмкүн болгон жерлер болуп тоодогу үңкүрлөр – *кайыпчынын үңкүрү* эсептелген.

«Манас» эпосунун мотивдери боюнча алар убактылуу тирүүлөр дүйнөсүн калтырып, кайып дүйнөсүнө кеткенде, көрбөй-укпай калышат. Алар эл тагдырына коркунуч жаралган учурларда жана кыйын кырдаалдарда гана элине жардам берүү жана ал коркунучтан сактап калуу максатында тирүүлөр дүйнөсүнө кайтып келишет. Ошондуктан кыргыздар аларды өлгөндөрдүн катарына кошкон эмес, болгону жок болуп кеткен жана көрүнбөй калган кудуреттүү рухтар катары санашкан. Эпосто өз ыктыяры менен тирүүлөр дүйнөсүн калтырып, кайыптар дүйнөсүнө кеткен кейипкерлер болуп төмөнкүлөр эсептелет: *Бакай* (Манас менен Семетейдин аталаш агасы жана кеңешчиси), *Каныкей* (Манастын жубайы), *Семетей* (Манастын уулу), *Айчүрөк* (Семетейдин жубайы), *Гүлчоро* (Алмамбеттин уулу, Семетейдин эмчектеш иниси). Жаныбарлар менен жандыктардын арасында: *Тайбуурул* (Семетейдин жоо майданына мине турган аты), *Желмаян* (согуш куралдарын ташууга багытталган Манастын төөсү), *Кумайык* (Манастын тайганы), *Акиумкар* (Манастын шумкары) [8. 1005-1019-б.]. «Манас» эпосунун үчүнчү бөлүгүндө («Сейтек») кайыптар дүйнөсүндөгү он үч жылдык мөөнөттөн кийин *Семетей* укпаган жана көрбөгөн абалында өз туугандарына кайра кайтып келген эпизод бар. Ал

эми Семетейди мурдагы калыбына келтирип, көрүү жана угуу сезимдерин кайтарып берүү үчүн Каныкей ага өз эне сүтүн берет [8. 481-482-б.].

Манасчылардын айтуусу боюнча, болочок манасчыларга көп учурда буурул сакалдуу, башына бийик калпак кийген Бакай көрүнөт. Жана көп учурда ал Манас дүйнөсү менен болочок манасчынын ортосунда ортомчулук милдетти аткарып, өз ара мамиле түзөт. *Бакайдын* дааруусу жөнүндөгү маалыматтарды Балык Кумар уулу, Чоюке Өмүр уулу, Шапак Ырысмендеев, Сейдана Молдокеева, Уркасым Бегалиев, Кааба Атабеков, Сатыбалды Аалы, Зууракан Сыдыкова, Кубанычбек Алмабеков ж.б. көптөгөн манасчылардын өмүр баянынан кезиктирүүгө болот.

Буга карата, өз мезгилинде диссертантка айтып берген Шаабай Азизовдун маанилүү бир маалыматын айтып өтүүгө болот: «Манасчылардын колдоочулары катары Манас дүйнөсүндөгү олуялардын өздөрү гана эмес, аларга өмүрүндө кызмат кылган жандыктар менен жаныбарлар дагы эсептелет» (Шаабай Азизовдун маалыматы, 30.09.1998).

Манасчылардын берген маалыматтары боюнча, болочок манасчыларга өтө сейрек болсо да өңдөбү же түштөбү Манастын өзү көрүнгөн учурлар да бар. Мындай учурда Манас дээрлик эч качан өзү тандаган адам менен түз диалогго барбайт. Ал өзүнүн ортомчулары, көпчүлүк учурда Бакай аркылуу сүйлөшөт. Азыркы манасчылар Сапарбек Касмамбетовдун, Зууракан Сыдыкованын, Кубанычбек Алмабековдун маалыматтарын алып карасак, ар бир манасчы өзүнүн жеке колдоочу-рухтарына, ортомчу-рухтарына (жардамчыларына) ээ. Манасчылар буларды көзү өткөндөрдүн, ата-бабалардын арбактары, Манас дүйнөсүндөгү кейипкерлер, зооморфтук жандыктар же байыркы кыргыз мифологиясындагы кейипкерлер деп ырасташат. Ошентип, Кубанычбек Алмабеков Манас дүйнөсү менен анын ортосунда ортомчулук кызматын аткарып келген чоң атасы Алмабек манасчы болгон деп белгилейт. Ал эми анын колдоочу-руху катары кытай канзаадасы, бирок өзүнүн бүткүл куч-кубаты менен билимин кыргыз элине жана Манастын өзүнө кызмат кылууга арнаган Алмамбет эсептелет. Аты аталган манасчынын дагы бир башка колдоочу-руху катары Семетейдин Акшумкары саналаары манасчы өзү баса белгилейт.

Манасчылардан маалымат чогултууда, Манас дүйнөсү менен манасчылардын ортосундагы колдоочу-рухтар менен ортомчу-рухтардын ролун болочок манасчыга, “Манас” эпосуна эч кандай жакындыгы жок рухтар дагы аткараарлыгы байкалган. Мындай кырдаалдарды Сейдана Молдокеева менен Зууракан Сыдыкованын мисалынан көрүүгө болот. Сейдана Молдокеева үчүн ортомчу-рухтун кызматын белгилүү импровизатор акын, комузчу Токтогул Сатылганов аткарса, Зууракан Сыдыкова үчүн

болсо “Манас” эпосуна эч бир тиешеси болбогон, Токтогулдай белгилүү болбосо дагы комузду тагдыр туткан өзүнүн эле чоң атасы Сыдык аткарган.

Аталган параграфты жыйынтыктап жатып, диссертант болочок манасчыга кабылган колдоочу-рухтар менен ортомчу-рухтар:

- 1) белгилүү бир санда жана белгилүү бир даражада;
- 2) ар түрдүү типтеги жана ар кандай мүнөздөгү;
- 3) белгилүү бир милдеттери жана озуйпалары менен боло тургандыгы айтылат.

Эпостогу айрым кейипкерлер элдин ишениминде өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, кыргыздар аларды “колдоочу-рух” катары тутуп келишкен. Ошентип, жогоруда белгиленген колдоочу-рухтардын эпостогу иерархиясына жана өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө жараша болочок манасчылардын келечекте өнөр деңгээли да аныкталган.

«Манасчылардын репертуары менен даражасын аныктоодо колдоочу-рухтардын ролун аныктоодогу илимий жана эмпирикалык деңгээлдер» деп аталган **үчүнчү параграф** манасчылардын айтуучулук деңгээлдерин аныктаган негизги маселелерге басым жасайт.

XVIII-XIX кылымдардагы көптөгөн манасчылар жөнүндөгү толук маалымат, тилекке каршы, толук жеткен эмес. Бирок XX кылымдын жана бүгүнкү күндүн манасчылары жөнүндө маалымат жетишээрлик деп айтууга болот. Ошондуктан диссертант көбүнесе XX кылымдын жана бүгүнкү күндүн Чоюке Өмүр уулу, Жаңыбай Кожеков, Мамбет Чокморов, Шаабай Азизов, Турдумамбет Акматалиев, Сапарбек Касмамбетов, Уркаш Мамбеталиев, Кубанычбек Алмабеков сыяктуу манасчылардын маалыматтарына кайрылат.

Ар бир манасчы өзүнүн айтуучулук чеберчилиги жана айткан варианты менен кайталангыс. Алардын бири-биринен негизги айырмалана турган өзгөчөлүктөрү болуп төмөнкүлөр эсептелет: 1) аткаруу стили; 2) эпостун текстинин көркөмдүк деңгээли; 3) негизги репертуары; 4) манасчылар ичиндеги даражасы.

Айрым манасчылардын айтуусу боюнча, жогоруда аталаган манасчылык өнөрүндөгү бул өзгөчөлүктөрдү аныктоодо кайсы бир деңгээлде колдоочу-рухтар да өз салымын кошо тургандыгы белгилүү болду. Ал эми манасчылардын дээрлик бардыгынын өмүр баяндарында, арбак-рухтардын тандаган адамына азыктын кайсы бир түрүн, адатта: 1) *сүт азыктарын* (бээнин, уйдун сүтү же кымыз, айран); 2) *дан азыктарын* (таруу, арпа, буудай, талкан); 3) *эт азыктарын же эттүү тамактарды* (бешмармак, гүлазык); 4) *суу*; 5) сейрек учурларда *кум* жана *бал* тартуулаган учурларын кездештирүүгө болот.

Мисалы: Чоюке Өмүр уулунун түшүндө ак сакалдуу карыя пайда болуп, анын оозуна *таруу* салган; Жаңыбай Кожековго да *таруу* берет, Турдумамбет Акматалиевге Манас суу берет; Сапарбек Касмамбетовдун оозуна ак сакалдуу карыя бир чанач *айранды* бүт куят; Уркаш Мамбеталиевге Каныкей *бал кошулган кымыз* тартуулайт; Кубанычбек Алмабековго Бакай *талкан* берет.

Айрым манасчылар өздөрүнүн айтуучулук касиетине ээ болуу жөнүндөгү маалыматты атайлап, аң-сезимдүү түрдө айтпай койгон учурлары да жолугат. Аны манасчылыктын сыры катары кабылдап, айтуучулук салтындагы негизги принциптердин бири катары түшүнүүгө болот. Ушундай позицияны кармануу менен алар Манас дүйнөсүндөгү рухтар берген азык тууралуу өздөрү гана билиши керек деп эсептешкен жана өздөрүнүн касиетин качырбоо үчүн муну сыр катары жашырышкан. Ал эми рухтар тарабынан берилген азыктын тигил же бул түрү символикалуу гана мааниге ээ. Эл, ал тургай манасчылардын өздөрү деле рухтар тарабынан берилген азыктын түрү болочок манасчынын репертуарын аныктайт деп эсептешкен. Болочок манасчыга берилген азыктын түрүн билүү менен эл анын айтуучулук деңгээлин алдын ала аныкташкан. Ал эми Шаабай Азизовдун ою боюнча «арбактар тарабынан болочок манасчыга берилген азыктардын эң күчтүүсү жана кубаттуусу – кум менен таруу» (Шаабай Азизовдун маалыматы, 30.09.1998). Шаабай Азизовдун бул сөзүн эске алып, диссертант, Манас дүйнөсүндөгү рухтар тарабынан берилген кум, таруу ж.б. азык түрлөрү манасчылардын аткаруу стилин, алар айткан көркөм тексттин деңгээлин, аткара турган негизги репертуарын аныктайт экен деген пикирге келет.

Каралып жаткан маселенин дагы бир маанилүү жагы *болочок манасчынын даражасын аныктоодо, колдоочу-рухтардын катышы бар экендигинде болуп эсептелет*. Болочок манасчыга кабылган рухтар тартуу иретинде анын айтуучулук өнөрүнө эле эмес, жалпы өмүрүнө дагы өзгөчө мааниге ээ боло турган буюм, зат, кээде кандайдыр бир өзгөчө тамакты, сунуштугандыгын байкоого болот. Мындай көрүнүштөргө манасчылар гана эмес, эл да кылдаттык менен мамиле кылган, анткени ал – адамдын андан аркы өмүрүнө өз таасирин тийгизе тургандыгын билишкен.

Маселен, манасчы Чоюке Өмүр уулуна (рухтар) сандаган *берметтерди*, Балык Кумар уулуна (Манас) *токулган тору атты*, Акмат Ырысмендеевге (жаш жигит аркылуу баатырлар берип жиберген) *бел курун*, Кубанычбек Алмабековго (Семетей) *Акишумкардын канатын* тартууласа, Мамбет Чокморовго (чолок куйрук ат минген, башына ак чалма оронгон адам тарабынан) оң жак төшүнө *мөөр* бастырылат.

Манас дүйнөсүндөгү рухтардын болочок манасчыга тартуулаган бул буюм-заттардын мааниси жалпыга белгилүү болгондой көрүнгөнү менен, алардын ар биринде

терең маани катылып жаткандыгы түшүнүктүү. Андыктан этникалык дүйнөтааным менен түшүнүктөн алып караганда, алар кылдат чечмелөөнү талап кылат. Ал милдетти диссертант да өз мойнуна алган эмес, анткени анын символикалык маанисин туура чечмелөө жана туура түшүндүрүү – манасчылардын өздөрүнүн гана колуна келе турган иш экендигин билдирет. Бар болгону, диссертант, белгилүү манасчы Кааба Атабековдун “бул баатырлардын аныктай турган белгиси, манасчынын даражасы” деген сөзүнө таянып, Манас дүйнөсүндөгү рухтар тарабынан берилген ар бир буюм-зат, ар бир белги манасчынын даражасынын аныктагычы жана манасчылардын бирин экинчисинен айырмалай турган белги болушу толук мүмкүн деп өз оюн айтып өтөт.

Ушундай эле мотив “Манас” эпосунда да, кейипкерге колдоочу-рухтар тарабынан ар кандай тартуунун: нерселердин, буюм-заттардын, белгилердин, жан-жаныбарлардын берилиши көп учурайт. Саякбая Каралаевдин вариантында *Кызыр*, эпостун башкы каарманы *Манаска* айбаттуу *алты кылыч* тартууласа (Зулпукор, Ачболот, Кылболот, Жойкума, Ачалбарс, Наркескен), дагы бир колдоочу-рухтарынын бири болуп саналган *Шай ата* же *Шаймерден* ага согуш куралдарын жүктөп ташып жүрүү үчүн *Желмаян* деген жалпак өркөчтүү *төөнү* берип жатат.

Эпостон алынган бул мисалдарда, колдоочу-рухтар кейипкерлерге өз колдоосун эки жол менен: өздөрүнүн атынан жана Кудайдын атынан аткаргандыгын байкоого болот. Ошондон улам, эпостогу кейипкерлерди колдоочу-рухтардын эки башка түрү да өзүнөн өзү аныкталып: *Биринчиси (Кызыр)* Кудайдын эрки менен иш кылып, элчинин озуйпасын аткарса; *экинчиси* болсо (*Шай ата*), өз алдынча, Кудайдын катышуусусуз колдоочулук озуйпасын аткарат. Эпосто айтылган колдоочу-рухтардын түрлөрү чексиз зор мүмкүнчүлүктөргө ээ касиеттүү күчтөр болуп эсептелет. Манаска *Кызыр* алты курч *кылыч*, *Шай ата* жалпак өркөч кара *төө* ыйгаруу менен физикалык гана эмес, энергетикалык дагы чоң күч-кубат тартуулагандыгын түшүнсө болот. Анткени кылыч дагы, төө дагы ага катардагы адам тарабынан эмес, өзгөчө жол менен (кайып жолу менен) жогорку күчтөр тарабынан берилип жатат.

Ошентип, аталган параграфты жыйынтыктап жатып, диссертант колдоочу-рухтар жөнүндөгү түшүнүк манасчылык өнөрүндө гана эмес, эпостун өзүндө дагы эпикалык салттын бирден-бир курамдык бөлүгү жана баяндоонун маанилүү компоненти катары учурай тургандыгын белгилейт. Анткени, элдик зор эпосту жараткан манасчы кыргыз элинин өкүлү гана эмес анын дүйнөтаанымдын алып жүрүүчүсү да болуп эсептелет.

Ошондой эле бул параграфта, диссертант эпостун тексти аркылуу, эпикалык кейипкерлердин калыптанышы менен өнүгүшүндөгү колдоочу-рухтардын ролун аныктоого мүмкүн экендигин белгилейт. Ошол эле мезгилде, эпосто орун алган

колдоочу-рухтардын типтерин (мифтик, диний) аныктоо менен кайсы бир кейипкердин башка кейипкерлерге салыштырмалуу социалдык, саясий, диний статусун да аныктоо мүмкүнчүлүгүнө жол ачат. Диссертант, манасчылардын берген маалыматтарына таянып, болочок манасчыга кабылган кейипкердин эпосто ээлеген ордуна жараша манасчынын репертуары менен статусун аныктоо мүмкүнчүлүгү бар экендигин белгилейт.

«Болочок манасчылардын оорусунун семантикасы» деп аталган **төртүнчү параграфта** кыргыз илиминин изилдөө объектиси катары мурда-кийин иликтөөгө терең алына элек манасчынын айтуучулук салтындагы дагы бир өзгөчөлүгү каралат.

Бакшылык тажрыйбасындагыдай эле айтуучулукта дагы болочок манасчынын “оорусу” жөнүндө маалыматтарды кездештирүүгө болот. Жаңыбай Кожеков, Дуңкана Кочукеев, Саякбай Каралаев, Мамбет Чокморов, Сейдана Молдокеева, Шаабай Азизов, Турдумамбет Акматалиев, Кааба Атабеков, Канымбүбү Абраимова сыяктуу манасчылардын айтуучулук жолуна келээр алдында “ооруга” чалдыккандыктары туурасындагы маалыматтарды жолугат. Адатта мындай көрүнүш, эпостогу кейипкерлер болочок манасчынын “Манас” айтуусун талап кылып, айтуучулук касиетти ыроолоп жаткан учурларга мүнөздүү. Тагыраак айтканда, эпостогу кейипкерлер тарабынан тандоого туш келгендер мындай тагдырдан баш тартууга аракет кылып, кейипкерлердин талабына көнбөй, моюн сунбай турганда “ооруга” чалдыгат. Бирок эпостогу кейипкерлер акыры аларды көндүрүү үчүн өз аракеттерин көрүшөт. Мындай азап, тандалган адам тарабынан “Манас” айтылмайын улана берээрин манасчылар өздөрү маалымдап келет. Ошентип, оорудан арылуунун биринчи кадамы болуп айтуучулук касиетти мойнуна алуу, б.а., “Манас” эпосун эл алдына чыгып айтуу болуп саналат. Ал эми тандалган адамга “Манас” айтууну талап кылган эпостун кейипкери, келечекте анын колдоочу-руху кызматын аткарып калат. XX кылымдын белгилүү айтуучуларынын бири Дуңкана Кочукеевдин айтуусу боюнча: “Болочок жомокчунун адеп жомок айта баштаганда, талып калгандыгы анын шыктанган кези деп түшүнүү керек. Ал эми өзүнө келген касиеттүү өнөрдү токтото албай, талып калгандыгы ошол даарыган күчтү өзүнө сиңире албай, өзүнө өзү ээ боло албай жаткандагысы” [4.33-б.]. Мамбет Чокморовго Манас жана анын чоролору көрүнгөндөн кийин, жана ал тургай анын оң көкүрөгүнө мөөр басып кетишкенден кийин дагы ал “Манас” айтууга батынган эмес. Андан улам анын оң жак ыптасы такыр кыймылдабай баштаган [7.6-б.]. Жаңыбай Кожековдун түшүнө Семетей, Канчоро жана Гүлчоро киргенден кийин ал узакка ооруган, ал эми айыккандан кийин тоого кетип калып, ал жактан өзүнчө “Манас” айта баштаган [5.114-б.].

“Оорунун” пайда болушу ар түрдүү, жана анын негизинде болочок манасчынын психикалык абалынын мезгил-мезгили менен өзгөрүп турушу байкалат: эсин

жоготкондой болуп, өңү адаттагыдан өзгөрүт, таңгалаарлык жоруктарды кыла баштап, кээ бирде талмасы кармап, түнкүсүн үйүнөн качып, обочолонут, түнт тартыт, узак уктап, чачкын тартыт, өзүнө-өзү ээ боло албай, тамакка табити тартпай калат. Кез-кезде анын жүрүм-туруму ушунчалык драмалуу болуп, андан психикалык ооруга чалдыккан адамды көрүүгө болот. Бул жерден белгилей турган нерсе, манасчыны чулгаган мындай “оорунун” бардык белгилери “бакшылык оорусунун” белгилери менен үндөшөт. Ошол эле учурда, манасчылардын айрым бир озуйпалары менен милдеттеринде бакшынын тажрыйбасына таандык көрүнүштөрдү да байкоого болот. Бул ойду бакшылык жөндөмдүүлүккө ээ болгон кыргыз жана башка түрк-моңгол элдеринин айтуучулары жөнүндөгү материалдар ырастайт. Мисалы, Чоюке Өмүр уулунун бир тууган иниси жана Шаабай Азизовдун атасы – Азиз Өмүров манасчылык өнөрүнөн сырткары бакшылык тажрыйбасын да аркалаган адам болгон. Качан ал өзүнүн манасчылык өнөрүн уулу Шаабайга өткөрүп бергенде гана ал өзүн толугу менен бакшылыкка арнаган.

Ошентип, экинчи бапта диссертант болочок манасчынын айтуучулук касиетин кабыл алуу маселесине кайрылып жатып, келечекте бул маселенин үстүндө атайын адистештирилген психологдор алектениши керек деген пикирди айтуу менен, манасчылардын түш көрүү маселесин да талдоого алган эмес. Ошентсе да бул маселе боюнча фольклористика, этнография чөйрөсүндөгү чет элдик илимпоздордун илимий жетишкендиктерине, башка элдердин айтуучуларынын, анын ичинде манасчылардын өздөрүнүн маалыматтарына таянуу менен диссертант болочок манасчыларды тандоо, алардын колдоочу-рухтары менен ортомчу-рухтары (жардамчылар), манасчылардын “оорусу” жөнүндөгү маселерди изилдөөгө, ошондой эле аны башкарып жана эпикалык дүйнөгө алып кире турган ички абалын түшүндүрүүгө далалат кылды.

«Манасчылардын таалим алуусу жана айтуучулук салт» деп аталган **үчүнчү бап** болочок манасчыга бата берүү, таалим берүү, анын “Манаска” байланыштуу ыйык жерлерге зыярат кылуусу, “Манас” эпосун оозеки айтуунун өзгөчөлүктөрү, манасчынын социалдык статусу, аткаруучулук салты жөнүндөгү маселелерди изилдөөгө арналат.

«Бата алуу жана ыйык жерлерге зыярат кылуунун мотивдери» деп аталган **биринчи параграфта** бата алуу, “Манаска” байланыштуу ыйык жерлерге зыярат кылуу, ошондой эле болочок манасчынын таалим алуусу жөнүндө маалыматтар аталган маселелердин айтуучулуктун салттуу негиздерин изилдөөдөгү актуалдык деңгээлин аныктоо максатында сунушталат.

Манасчылардын берген маалыматтарын эске алсак, болочок манасчы тарабынан *бата алуу* менен катар *курмандык чалуу (ак сарбашыл)* ырым-жырымы дагы жүзөгө ашырылат. Уруу, айыл аксакалдары, устат тарабынан бата алуу жана курмандык чалуу

ырым-жырымын жүзөгө ашыруу, манасчылыктын салттуу негиздеринин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Ал ырым-жырымдар Манас дүйнөсүндөгү рухтарга, жана баарыдан мурда Манастын өзүнүн рухуна кайрылуу максатында аткарылат. Курмандык чалуу ырым-жырымын аткаруу менен Манас дүйнөсү тарабынан тандалган адам эл тарабынан расмий түрдө манасчы деп саналган. Ал буга чейин Манас дүйнөсүндөгүлөрдүн батасын алган күндө да, социалдык-коомдук деңгээлде өзүнүн “манасчы” деген өнөр даражасын бекемдөө максатында, курмандык чалуу ырым-жырымын аткаргандыгы тууралуу маалыматтарды манасчылардын өмүр баяндарынан көрүүгө болот. Мисалы, «Мамбет Чокморовдун ден соолугунун оор абалын көрүп, таякеси, белгилүү манасчы Деңизбай Эшимбек уулу, Мамбеттин өзүнө курмандык чалдырып, уруу аксакалдарынан Мамбетке бата берүүсүн суранып, анын айтуучулук жолун ачууга себепкер болгон» [7. 6-7-б.]. Дагы бир башка манасчынын мисалына кайрылсак, Кааба Атабековго Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак жана Ажыбай келип кеткенден бир айдан кийин, «анын таякеси Асанбек курмандык чалып, уруу аксакалдарын чакырып, балага “Манас” айттырышкан. “Манас” айтылгандан кийин аксакалдар “Куран” окушуп, жолун ачып бата беришкен» [11.91-б.].

Бул айтылгандарды эске алуу менен төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот: 1) болочок манасчынын түшүндө же өңүндө “Манас” эпосундагы кейипкерлер тарабынан манасчылык касиетине ээ болуу учурун, манасчылыкка келүүнүн шарттуу түрдө *руханий деңгээли* деп эсептөөгө болот; 2) курмандык чалуу, уруу, айыл аксакалдарынан, устаттан бата алуу ырым-жырымынын аткарылышын, манасчылыкка келүүнүн шарттуу түрдө *социалдык деңгээли* деп кароого болот.

Ал эми манасчылардын өмүр баяндарынан алынган мисалдарынан улам, болочок манасчылар тарабынан курмандык чалуу ырым-жырымы төмөнкү учурларда аткарылаары байкалды: 1) *эпостогу баатырлар өздөрү муну болочок манасчылардан талап кылат* (Келдибек Барыбоз уулунун, Тыныбек Жапый уулунун, Саякбая Каралаевдин мисалында); 2) *болочок манасчынын ата-энеси, туугандары, устаттары анын кыйналганын, “оорусун” көрүп туруп арбак-рухтардан колдоо сурап курмандык чалышып, айтуучулук жолун ачып берүүгө көмөк көрсөтүшөт* (Саякбай Каралаевдин, Мамбет Чокморовдун, Шаабай Азизовдун, Кааба Атабековдун, Сапарбек Касмамбетовдун ж.б. манасчылардын мисалында).

Ошондой эле, курмандык чалуу ырымы-жырымы “Манас” эпосунун өзүндө да кеңири сүрөттөлөт. Мисалы эпосто, Чыйырды (Манастын энеси) төрөөр алдында, көзү өткөн атасы ага бата берип жатканы жөнүндөгү түштү алсак болот. Бул тууралуу ал күйөөсү Жакыпка кабарлап, атасынын арбагына багыштап курмандык чалууну талап кылат. Ошондой эле бата берүү процесси жөнүндөгү эпизоддорду эпостон байма-бай

кездештирүүгө болот. Эпосто бата берүү ырым-жырымы көп учурда, башкы кейипкерлердин бири, Манастын насаатчысы жана кыргыздардын журт атасы, эбегейсиз сапаттарга жана жөндөмдөргө ээ Кошой тарабынан аткарылат. Ушул маселеге улай, диссертант, эпостун сюжетинде кездешкен ири эпизоддорунун бири болуп эсептелген “Көкөтөйдүн ашындагы” Кошойдун Каныкейге берген батасын мисал иретинде келтирет.

Манасчылыктагы дагы бир маанилүү процесстердин бири – бул *болочок манасчынын устаттан таалим алуу* учуру. Бул маселеге кайрылуу менен, диссертант мурдагы жана азыркы манасчылардын өмүр баяндарынан бир катар мисалдарга токтолуп өтөт: Тыныбек Жапый уулу өзүнүн устаты катары Чоңбашты (Нармантайды) эсептеген. Бирок айтуучулук чеберчиликти өздөштүрүүдө Тыныбек Балык (Бекмурат) Кумар уулуна, Келдибек Барыбоз уулуна жана Акылбекке дагы кайрылган. Ал эми кийин Тыныбек манасчы катары калыптанып, белгилүү манасчылардын катарына кошулгандан кийин ага шакирт катары ондогон манасчы кайрылган. Тыныбектин өзүнүн айтуусу боюнча андан Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди, Деңизбай, Молдобасан, Жакып, Дуңкана, Эшмат, Жусупакун, Сарырчы (Бекбоо) таалим-тарбия алышкан. Мамбет Чокморовдун алгачкы устаты Деңизбай Эшимбек уулу болгон. Ал эми кийин баралына келгенде, Кааба Атабековду шакирттикке алган. Ошондой эле Саякбай Каралаевдин чыгармачылыгын устаты Чоюке Өмүр уулусуз элестетүү кыйын.

Ошентип, айрым манасчылардын материалдарына сереп салуу менен диссертант манасчылардын таалим алуусундагы бир катар маанилүү учурларды жана өзгөчөлүктөрдү аныктай алган. Албетте, манасчылыктагы таалим алуу процессин азыркы билим берүү системасы менен салыштыруу мүмкүн эмес. Ошентсе да диссертант фольклордук материал катары келтирген манасчылардын маалыматтарына таянуу менен, төмөнкү аныктамаларга токтолгон: 1) окутуу *формасына*; 2) окутуу курсунун *мазмунуна*; 3) *базасына* – окутуу процесси качан жана кандай шарттарда өткөрүлгөн. Жыйынтыгында: 1) *Формасы боюнча* болочок манасчыларга таалим берүү процесси көп учурда жекече, ал тургай интимдик деңгээлде өтөт. Таалим-тарбия берүү процессинин дагы бир бөлүгү үчүнчү тараптын же аудиториянын алдында демонстрациялоо түрүндө өтөт. Муну качан шакирти даяр болуп калган учурда, устаты менен бирге эл алдына чыгып эпостун тигил же бул эпизодун аткарганда көрүүгө болот. Таалим берүү процессинин бардык учурлары жана шарттары оозеки өтөт; 2) *Мазмуну боюнча*, эгерде устат менен шакирт бир үй-бүлөдөн болсо, таалим берүү, таалим алуу мөөнөтү бир нече күндөн бир нече жылга чейин созулушу мүмкүн, мисалы: Балык менен Найманбай, Тыныбек менен Сооронбай, Азиз менен Шаабай ж.б. Окуу курсунун мазмуну узак, ар түрдүү, ыктыярдуу, бирок сөзсүз түрдө элдик салттуу билимдердин негизинде болушу мүмкүн. Таалим берүү

процессинин эң башкы жана негизги өзөгү болуп манасчылык өнөрүнө таандык билимдер жана принциптер (милдеттер жана укуктар, мүмкүнчүлүктөр жана тыюулар ж.б.) эсептелет; 3) *База маселесине келгенде*, адатта, болочок манасчыга таалим берүү процесси устаттын үйүндө же нейтралдуу жерде, жай мезгили болсо жайлоодо, кыш мезгили болсо кыштоодо же устаттын үйүндө өткөн. Азыркы шарттарга салыштырмалуу, мурда болочок манасчыларга таалим берүү формасы, мазмуну жана базасы көчмөн жашоо шарттарында жүзөгө ашырылып келгендигин да эске алуу керек.

Ал эми Б.Н.Путилов сунуштаган эпикалык ырчыны окутуунун типтерине кайрылсак (биринчи тип – эпикалык ырчынын жеке өзүнүн аракети менен окуу, экинчи тип – үй-бүлөлүк салт, үчүнчү тип – классикалык), анда алардын баары кайсы бир деңгээлде манасчылыктын салттуу негиздеринде дагы кездешээрин байкоого болот.

Кыргыз элинин эпикалык салттуу маданиятында, таалим алуу процессинин башталышында же соңунда шакирт устатынан милдеттүү түрдө бата алышы керек деген да шарт бар. Бул өтүнүч менен болочок манасчы же анын ата-энеси, жакын туугандары устатка кайрылышкан. Устаттан бата алуу манасчынын өмүрү жана тагдыры үчүн өтө маанилүү ырым-жырымы болуп саналган. Устат – бул биринчи кезекте болочок манасчыны айтуучулук жолго салган жана ага бата берген туура жол көрсөтүүчү адам болуп эсептелген. Бул жагынан алганда, болочок манасчынын калыптанышында устаттын ролу эбегейсиз зор.

Манасчылык өнөрүнүн кийинки маанилүү жагы – *ыйык жерлерге, мазарларга, баарыдан мурда «Манас» эпосуна тиешеси бар жерлерге барып зыярат кылуу* эсептелинген. Манасчылардын өмүр баянын изилдөө жана жеке байкоолорду жүргүзүү менен диссертант айрым манасчылардын белгилүү бир жерлерге маал-маалы менен каттап, зыярат кылып тургандыгын байкаган. Зыярат кылуу үчүн өзгөчө жер болуп Манастын күмбөзү эсептелген. Мындан сырткары, манасчылар үчүн ыйык деп эсептелген башка бир белгилүү жерлерге да каттаган манасчыларды учуратууга болот. Ошентип, Саякбая Каралаев – Арчалуу деген жерге, Чоюке Өмүр уулу, Азиз Өмүров, Мамбетаалы Ашымбаев жана Шаабай Азизов Кайнар-Булак жана Камандуу-Көлгө, Мамбет Чокморов, Кааба Атабеков жана Кубанычбек Алмабеков Манжылы-Атага, Сейдана Молдокеева Шамшыкалга үзгүлтүксүз зыярат кылып турушкан.

Өздөрүнүн белгилүү бир ыйык жерлерге каттоосун манасчылар, “Манас” эпосундагы болуп өткөн окуялар, айрым кейипкерлер менен байланыштырышат.

Ал эми эпосто, Бакайдын сөзү боюнча ыйык жерлердин бири катары Боз-Учук жөнүндө маалымат берилет. Душмандардын колунан өлгөн өз аталарынын, жакындарынын (Манастын, Алмамбеттин, Чубактын жана Сыргактын) кунун куумак

болгон Семетей, Бакайды баш кылып Канчоро (Чубактын уулу), Гүлчоро (Алмамбеттин уулу) менен бирге душмандар тарапка аттанат. Бул жол сапарында Бакай, Алмамбет менен бирге мурда түнөп кеткен Боз-Учук деген мазарлуу жерге түнөмөк болушат. Ошондо Бакай өткөндү эстеп ал жердин өзгөчөлүгү жөнүндө Семетей, Канчоро менен Гүлчорого айтып берет [9.1375-б.].

Аталган параграфты жыйынтыктап жатып, диссертант, айтуучулук өнөрүн изилдөөдө манасчылар менен алардын жакындарынын маалыматтары баалуу фольклордук материал катары кызмат өтөп бергендигин баса белгилейт. Бул параграфта келтирилген фольклордук материалдар дагы бир жолу “Манас” эпосунун жана манасчылык өнөрүнүн көп кырдуулугун көрсөтөт. Алардын бири катары, болочок манасчынын устат менен аксакалдардан бата алуу жана ыйык жерлерге зыярат кылуу ырым-жырымдары аркылуу, айтуучулуктун сырлары менен таанышууда жана эпикалык дүйнөгө сүнгүп кирүүдө, чыгармачылык деңгээлин жогорулатууда өзгөчө мааниге ээ процесс экендигин байкоого болот.

“Манас” эпосун оозеки айтуунун өзгөчөлүктөрү” деп аталган экинчи параграф “Манас” эпосун салттуу түрдө оозеки айтуу процессине тиешелүү маселелерди жана ага камтылган озуйпаларды карайт.

Кыргыздарда “Манас” эпосун салттуу жол менен айтуу жөн гана кезектеги маданий-массалык же көңүл ачуучу иш-чара катары каралган эмес. Биринчи кезекте бул өзгөчө ыры-жырым мүнөзүндөгү процесс болгон. Кыргыздардын азыркы күнгө чейин “Манас” эпосуна жана анын айтуучуларына өзгөчө улуттук маанидеги руханий кубулуш катары терең урмат менен кайрылгандыгынын себеби да мына ушунда жатат.

Келдибек Барыбоз уулунун, Тыныбек Жапый уулунун, Сагымбай Орозбаковдун, Мамбет Чокморовдун, Сейдана Молдокееванын, Шаабай Азизовдун айтуучулук тажрыйбасына кайрылып жатып, диссертант алардын эпосту салттуу аткаруу процессиндеги мурда-кийин көп эске алынбай келген өзгөчөлүктөрүн байкайт. Эпосту оозеки айтуунун жардамы менен Келдибек Барыбоз уулу, Тыныбек Жапый уулу аба-ырайын башкарып, айлана-чөйрөнүн абалына таасир эте алышкан. Ал эми Сагымбай Орозбаков, Мамбет Чокморов, Сейдана Молдокеева, Шаабай Азизов ооруган адамды эмдеп-домдоп, малды ар кандай кырсык, ылаңдардан айыктырып, келечекти айта ала турган жөндөмдөргө ээ боло алышкан.

Жогоруда айтылган манасчылардын эпосту оозеки айтуу процессине таандык өзгөчөлүктөр: манасчынын үнүнө, айтуу ыргагына, дем алуу ыргагына, ал тургай мимикасы менен жаңсоосуна байланыштуу болушу мүмкүн деген ойду диссертант билдирет. Анткени манасчылар тарабынан турмушка ашырылган бул иш-аракеттер,

өзгөчө абалынын бирден-бир козгогучтары болуп саналат. Бирок бул өңдөнгөн физиологиялык кубулуштардын ичинен эң күчтүү «аспабы» болуп манасчынын үнү, б.а. тыбыштардын шайкештиги эсептелет. Ар бир манасчынын эпосту оозеки айтууда өзүнүн жеке үнү, стили жана айтуу ыкмасы бар. Манасчынын эпосту оозеки айтуу учурундагы үнү угуучуга, айлана-чөйрөгө өз таасирин тийгизет, б.а., анын үнү биохимиялык баланска таасир этет. Молекулярдык деңгээлде организмдин зат алмашуу абалынын өзгөрүшү жүрөт. «Манас» эпосу дүйнөнүн көптөгөн элдеринин байыркы эпостору, ырлары, баяндары, ритуалдык тексттери сыяктуу эле өзүнүн бөтөнчө музыкалык ыргагына, өз алдынча речитативине ээ. Дал ошол нерселер кыргыздарга генетикалык деңгээлде тааныш болуп, алардын генетикалык эс тутумунда сакталып келе жаткан өзгөчө абалын чакыра турган курал болуп саналат.

Манасчы эпостун кайсы эпизодун айтып жаткандыгын дагы көңүлгө алуу керек, анткени эпизоддун мүнөзү менен мазмунунан анын адамга таасир этүү деңгээли көз каранды. Шаабай Азизовдун сөзү боюнча, “манасчы айтып жаткан окуянын мазмуну угуучунун физиологиясына таасир этиши мүмкүн”. Бул баарыдан мурда манасчынын эпосту оозеки айтууда күбө болуп жаткан учурундагы угуучунун өзүнүн ички жан дүйнө абалынан жана жалпы ден соолугунан көз каранды. Ошол эле мезгилде, манасчынын эпосту оозеки айтуусу бул жөн гана адамдын ички абалына таасир этүү эле эмес, ага кошумча угуучунун физикалык жана руханий жашоосунда болгон энергетикалык деңгээлдеги маселелердин чечүү мүмкүнчүлүгү берилет.

И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинде өтүлгөн манастануу окуу курсунун чегинде манасчы менен угуучулардын (студенттер) ортосунда катардагы жөнөкөй эксперимент жүргүзүлгөн. Эксперимент окуу семестринин ортосунда, 65 студент катышкан кезектеги лекция учурунда ишке ашырылган (2012-жылдын 25-октябры). Манасчы “Семетей” эпосунан “Тайторунун чабылышы” аттуу эпизоддун мазмунуна түшүндүрмө бербей туруп, дароо салттуу ыкмага салып айта баштаган. Манасчынын аталган эпизодду айтуусу он бир мүнөткө созулган. Кийинки сабакта манасчынын эпосту оозеки айтуусуна күбө болгон студенттер диссертантка өздөрүнүн байкоолорун жана ошол учурдагы ички абалын жазып беришкен. Бул эксперименттин негизги максаты болуп: 1) манасчы тарабынан эпосту оозеки айткан учурдагы угуучулардын алгачкы таасирлерин билүү (ыктыярдуу жазуу түрүндө); 2) манасчы тарабынан эпосту оозеки айтып жаткан учурдагы угуучулардын ички абалы жөнүндө билүү (ыктыярдуу жазуу түрүндө) болчу.

“Тынчтыкты коргоо борбору” коомдук фонду тарабынан демилгеленген “Манасчылык касиет: кыймыл-аракеттеги рух” илимий-изилдөө долбоорунун алкагында

2011-жылы биринчи жолу Кыргызстанда бир катар илимий эксперименттер жана изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Долбоордун негизги максаты жана милдеттери “Манас” эпосун оозеки айтуунун адамга тийгизген таасирин аныктоо болгон: социологиялык сурамжылоо, биохимиялык, биомагниттик, психологиялык жана нейрофизиологиялык изилдөөлөр. Бул изилдөө Кыргызстандын бүткүл аймагында жүргүзүлүп, 493төн 600гө чейинки респондент [2] катышкан.

1. *Социологиялык сурамжылоонун жыйынтыктары:* А) «Манас» эпосу жөнүндө респонденттердин маалымдуулугу жөнүндөгү суроого: суралгандардын 50%ы ал тууралуу өспүрүм курактарында, 38%ы – эрте куракта жана респонденттердин 12%ы гана аны менен орто же жетилген куракта таанышкандыгын белгилешкен. Б) респонденттердин манасчылардын өздөрү тууралуу маалымдуулугу жөнүндөгү суроого, суралгандардын 2%ы гана манасчылардын атын атай алышкан эмес. Аталган ысымдардын ичинде эң популярдуулары: Саякбай Каралаев (35%); ар бир бешинчи адам Сагымбай Орозбаковду атаган; Уркаш Мамбеталиевди 13%ы; Талантаалы Бакчиевди 8%ы аташкан. Андан ары башка айтуучулардын ысымдары кетет. Респонденттердин 41%ы аялзатынан чыккан манасчылар жөнүндө кабардар болушса, респонденттердин 57%ы манасчылык эркектерге гана таандык өнөр деп эсептешкен; В) *Респонденттердин «Манас» эпосуна болгон мамилеси жөнүндөгү суроого:* 85%ы «Манас» эпосун жана Манас образынын өзүн өлкөнүн улуттук идеологиясын калыптандырууда колдонуу зарыл, 46%ы Манас – бул ыйык дүйнө деп жооп беришкен, респонденттердин 46%ы Манастын образын бизнесте колдонууда каршы оюн билгизген; Г) «Манас» эпосунунун кайсы формасы сизге жагат деген суроого, респонденттердин 66%ы – салттуу оозеки айтуу формасын, 31%ы – кагазга түшүрүлгөн формасын жактыраарын билдиришкен [2.71-87-б.].

2. *Биохимиялык эксперименттин жыйынтыктары:* аталган топто жүргүзүлгөн эксперименттер “Манас” эпосун оозеки айтууну угууга чейин бардык катышкандардын канындагы глюкозанын концентрациясы нормада болгондугун көрсөткөн. “Манасты” уккандан кийин изилденип жаткан адамдардагы кандын концентрациясы өзгөргөн. Тактап айтканда, алынган маалыматтар үч топко бөлүнгөн: (А) тобу: кандагы глюкозанын концентрациясынын байкалаарлык жогорулашы; (Б) тобу: кандагы глюкозанын концентрациясынын жогорулоо тенденциясынын болушу; (В) тобу: кандагы глюкозанын концентрациясынын төмөндөшү [2.89-97-б.].

3. *Биомагниттик эксперименттин жыйынтыктары («Манас» эпосун оозеки айтууга чейинки жана андан кийинки көрсөткүчтөр):* манасчылар тарабынан эпосту оозеки айтуу учурунда манасчы менен угуучулардын электромагниттик талаасын өлчөө

жүргүзүлгөн. Жыйынтыгында эпосту оозеки айтуу учурунда манасчынын биомагниттик талаасынын ЭМТ көрсөткүчтөрүнүн чыңалуусунун күчөшү байкалган. Манасчы эпостун үлгү болоорлук нускоо, айыптоо, ый, капалануу ж.б.у. сыяктуу эмоциялардын чоң спектри менен коштолгон “Алмамбеттин жомогу” аттуу эпизодун оозеки айтып берген. Манасчынын чыңалуу деңгээли ушунчалык күчтүү болгондуктан, өлчөгүчтүн көрсөткүчү боюнча (электромагниттик талаанын – ЭМТ) жогорулашы адаттагыдай жүздүк, ондук бөлчөктө эмес, бүтүн бөлчөктөгүсү байкалган. Мындан, эпосту айтуу учурунда манасчы организмдин нервдик-эмоционалдык активдүүлүгүнүн күчтүү дабышын баш мээси аркылуу өткөрөт деген жыйынтык чыгарууга болот. Ошондуктан өлчөөлөр баш мээнин нервдик-ой жүгүртүү ишмердигинин гана көрсөткүчтөрүн болушунча четтетүү жана организмдин жалпы электромагниттик фонунун көрсөткүчтөрүндөгү өзгөрүүлөрдү изилдөө үчүн баштын мээсинин эмес, көкүрөк клеткасынын деңгээлинде жүргүзүлгөн.

Ал эми угуучулардын организмдин ЭМТсы туруктуу абалынан чыгып, төмөндөгөндүгү байкалган. Өлчөгүч тышкы чөйрөдө болуп жаткандардан болушунча көз карандысыз, организмдин терең ички ой жүгүртүү абалын божомолдогон медитативдик абалына жакын экендигин көрсөткөн [2. 98-108-бб].

4. *«Манас» эпосун оозеки айтуунун угуучуга карата психологиялык таасиринин жыйынтыктары:* Угуучулар үчүн жасалган эксперименттин элементтери: атайын картаны толтуруу – 3 мүнөт; баштын жарым шарларынын озуйпасына экспресс-диагностика – 3 мүнөт; психологиялык-геометриялык тест – 2 мүнөт; сүрөт тесттери – 12 мүнөт (бардыгы ар бир угуучуга 20 мүнөттөн берилип, бардыгы 493 респондент катышкан). 1) Мимика, жаңсоолор, позалар жаа вербалдык эмес жүрүм-турумдун дагы башка элементтери “Манас” эпосунун оозеки айтылышын угуу учурунда угуучуларды ар түрдүү тереңдиктеги өзгөчө абалында көрүүгө болоорлугун күбөлөгөн; 2) Өз ден соолугун өзү баалоонун көрсөткүчтөрү орточо алганда бардык угуучуларда «Манас» эпосунун оозеки айта башташында 3,75 балл болсо, бүткөндөн кийин 4,12 баллга чейин көтөрүлгөн. Өзүн-өзү сезүү баалоо көрсөткүчтөрү, башында 3,8 балл болсо, угуп бүткөндөн кийин 4,21 баллга чейин көтөрүлгөн. Маанайынын көрсөткүчтөрү “Манас” укканга чейин 4,05 балл болсо, айтылып бүткөндөн кийин 4,47 баллга чейин көтөрүлгөн; 3) Угуучулар ар кандай тереңдиктеги өзгөчө абалына жеңил киришип, айтуучунун жүрүм-турумуна ачык таасир этишкен. Алардын эч бири тышкы алаксытуучу кубулуштарына кабылбай, “Манас” эпосунун оозеки айтылып жаткан эпизодунун сюжети жана жуурулушкан. Угуучулардын өзүн-өзү баалоонун бардык тесттеринин жыйынтыктары (ден соолук, өзүн-өзү сезүү, маанай боюнча) угуу учурунда көтөрүлгөн; 4) «Манас» эпосун оозеки айтуу учурунда манасчы менен угуучулар бир бүтүндүккө,

жандуу бир организмге айланышкан. Мындай абал, манасчынын айлана-чөйрөнү, өзүнүн үнүн, вербалдык эмес кыймыл-аракетин, “Манас” эпосунун сюжетин жана текстин туура колдоно алгандыгы менен түшүндүрүүгө болот [2.109-139-б.].

5. *Нейрофизиологиялык эксперименттин жыйынтыктары:* 1) Чукул өзгөрүлгөн чөйрө (ЧӨЧ) – “Манас” эпосун оозеки айтуу (МЭОА) учурундагы физиологиялык көрсөткүчтөр: берилген физиологиялык көрсөткүчтөр (кан басымы) боюнча изилденип жаткан 14 адамда кескин өзгөрүүлөр байкалган эмес. Бар болгону бешөөнүн көрсөткүчтөрү өзгөргөнү байкалган: А) 16 жаштагы угуучуда – көрсөткүчтүн төмөндөшү; Б) 27-32 жаш аралыгындагыларда – көрсөткүчтөрдүн бир аз төмөндөй башташы; В) 51-58 жаш курагындагы угуучуларда – көрсөткүчтөрдүн бир топ жогорулашы. Эксперименттин катышуучуларынын айрым топторундагы көрсөткүчтөрдүн мындай термелүүсү “Манас” эпосун салттуу оозеки түрдө айтуусу алардын физиологиялык абалына бир башкача таасир эткен угуучулардын дагы бир тобу бар экендигин көрсөткөн. Бирок так илимий корутунду чыгаруу үчүн тапшырылган көрсөткүчтөрдү курактык жана жыныстык жактан да өлчөө менен узак убакытка чейин жүргүзүү иши (болочок изилдөөчүлөр үчүн) сунуш кылынган [2.140-151-б.].

Аталган параграфты жыйынтыктап жатып, диссертант, «Манас» эпосун салттуу оозеки түрдө айтуу процессинин өзү жетишээрлик деңгээлде изилденбегендигин белгилейт. Азыркы илимдин алдында «Манас» эпосунун негизги озуйпаларын жана манасчылар тарабынан ырым-жырымдык жагдайды камтыган оозеки айтуунун озуйпаларын изилдөө башкы милдети турат. Диссертант, эстетикалык көрүнүш катары “Манас” эпосун оозеки айтуу менен манасчылар дагы бир катар башка озуйпаларды аткараарын белгилеп өтөт: 1) Адамды өзгөчө абалга киргизүү жолу аркылуу адамдын руханий абалын шайкештикке келтирүү мүмкүнчүлүгү бар; 2) Адамга, айлана-чөйрөгө жана аба-ырайына таасир этүү мүмкүнчүлүгү бар; 3) Адамды ар түрдүү оорулардан дарылоо же ооруну жөнгө салуу мүмкүнчүлүгү бар; 4) Келечекти алдын ала көрүү жана айтуу мүмкүнчүлүгү бар; 5. Түштөрдү жоруу (интерпретациялоо) мүмкүнчүлүгү бар; 6. Эпикалык дүйнөгө саякат кылуу мүмкүнчүлүгү бар.

Бул параграфта, диссертант, “Манас” эпосун оозеки айтуунун трансценденттик табиятын аныктоого аракет жасады, салттуу оозеки түрдө айтуунун адамга жана бүтүндөй коомго тийгизген таасири жана анын табияты жөнүндө сөз кылынды. Муну менен кыргыз коомундагы аталган руханий феномендин табигый ролун түшүнүүгө аракет жасалды. Социологиялык, психологиялык, биохимиялык, нейрофизиологиялык жана биомагниттик илимий эксперименттердин жыйынтыктарына негизделгендиги менен “Манас” эпосун уккандан кийин угуучулардын эс тутум көрсөткүчү жана дагы бир катар

башка көрсөткүчтөр бир топ өзгөрүүгө учурагандыгын корутунду катары чыгарууга болот. Өзгөчө угуу жана көрүү эс тутумунун жакшырышы байкалат, тагыраак айтканда, адамдын табигый эс тутумуна караганда, сырткы күчтөрдүн кийлигишүүсү менен өнүккөн эс тутум жемиштүүрөөк боло тургандыгы түшүндүрүлгөн. Ушундан улам, манасчылардын эпосту салттуу жол менен оозеки айтылышынын мисалында, баш мээге үн козгогучтар оң таасир бере тургандыгын көрсөтүлгөн. Ошондой эле «Манас» эпосун манасчылардын айтуусунда угуу, угуучулардын иш жөндөмдүүлүгүнө жана көңүл буруу сапатына дагы оң таасир эте тургандыгы байкалган.

«Манасчылардын коомдогу орду» деп аталган **үчүнчү параграфта** манасчылардын коомдогу ролу жөнүндөгү маселелер каралат.

Манасчылар ар дайым жалпы улуттук маанидеги адамдар болушкан. Мындай мамиле эпостун негизги идеясы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Ал эми эпостогу башкы кейипкер биримдикке умтулат жана өз элинин улуттук кызыкчылыктары үчүн күрөшөт. Колдо бар маалыматтарды эске алганда, бардык манасчылар карапайым элдин ичинен чыккан жана ал тургай алардын айрымдары элдин төмөнкү катмарынын өкүлдөрү да болушкан. Ал эми айрымдары кыргыздын кээ бир урууларынын руханий лидерлери да болууга жетишкен. Ошондуктан Ажыбек, Байтик, Токсаба, Кыдыр-аке ж.б. уруу башчылары, бийлери, манаптары, датка, болуштар манасчылар менен тыгыз байланыш гана түзүп тим болбостон, аларды өз ордосунда калтырууга аракет кылып, алардын чыгармачылыгы үчүн бардык шарттарды түзүп келишкен. Ошентип, алар манасчыларды өзүнө тартууга аракеттенген.

Мындай мамиле, элдин көңүлүн буруп, өздөрүнө ишеним арткылары келген саясий кызыкчылыктардан да улам жасалышы толук мүмкүн. Уруу башчыларынын манасчылар менен болгон мындай өз ара мамилелери руханий баалуулуктарды материалдуу кызыкчылыктар менен, эпикалык реалдуулукту турмуш реалдуулугу менен тең салмактоо үчүн керек болгон. Түргөн болуштугунун бир нече жолу башчысы болгон Кыдыр-аке Байсариев өзүнүн өмүрүнүн акырына чейин XIX-XX кылымдын Назар Болот уулу жана Чоюке Өмүр уулу сыяктуу манасчылардын камкорчусу катары таанылган. Дал ушундай мамиле манасчы Балык Кумар уулуна карата Солто уруусунун манабы Байтик Канай уулунда жана Талас өрөөнүнүн даткасы Ажыбекке таандык болгон. Ал эми Чоодан манасчы, Кудаяр кандын башкаруу мезгилинде Кокон кандыгынын сарайында манасчы болгон. Нарын өрөөнүнүн Касымаалы Мамбет уулу аттуу болушу өзүнүн жайлоосуна белгилүү манасчы Дыйканбай Калчабек уулун атайын алдыртып, “Семетей” бөлүмүн айттырып турган.

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин манасчылардын чыгармачылык турмушу кескин өзгөрүүлөргө дуушар болгон. “Манастын” оозеки-поэтикалык салттуу түрү жазма формасына өтө башталган. Табиятынан көчмөн же жарым-жартылай көчмөн болуп келген манасчы толугу менен отурукташкан жашоо шартын кабыл алууга мажбур болгон. Ошентип, эпостун салттуу оозеки түрүнүн жазмага өтүшү менен башка маселелердин жаралышына шарт түзгөн – “эпостун салттуу оозеки формасын сактоо” ж.б. Ал эми “Манас” эпосунун алгач кол жазма, андан кийин китеп формасын алган варианттарды катаал редакция менен цензурадан өткөрүп, мамлекеттик идеология менен саясатка баш ийдирүү аракети жасалган. Улуттук жана диний элементтерди камтыган дээрлик бардык варианттар «антиэлдик» деп таанылган. Ал эми элдик эпосто улуттук жана диний идеялардын камтылбашы анын табиятына жана өзгөчө озуйпасына туура келбей тургандыгы анык. Анткени элдик эпостун баалуулугу дал ушул идеялардан түзүлөөрү белгилүү. Кайсы гана элдин эпосу болбосун ал элди улуттук жана ишеним биримдигине үндөйт. Советтик коом манасчыларды мамлекеттик филармониянын солисттери катары гана кабылдап, ал эми саясий режим аларды советтик идеологиянын жарчысы катары колдонууга аракет кылган.

Кыргызстан эгемендикти алгандан кийин манасчылардын абалы саясий жактан байкалаарлык жакшырган. “Манас” эпосуна жана анын айтуучуларына карата совет доорунда айтылбаган маалыматтар ачыкка чыга баштаган. Өзгөчө манасчылардын кыргыз элинин тарыхындагы ролу жөнүндө илимде да, бүтүндөй коомдо дагы ачык айтылып келет. Бүгүнкү күнгө чейин манасчынын коомдук статусу расмий түрдө аныктала элек болсо да: азыркы кыргыз коомунда манасчынын жана анын эпосту оозеки айтуу формасынын маанилүүлүгүн түшүнүү деңгээли өстү; аталган феноменге карата Кыргызстанда да, чет элдерде да кызыгуу жогорулады; «Манас» эпосунун коомду бириктире турган факторлордун бири жана кыргыздардын азыркы өзүн-өзү таануусун калыптандыруу үчүн негизги предмет экендигин түшүнүү деңгээли өстү.

Ошондой болсо да, азыркы манасчылардын жана алардын өнөрканаларынын абалы телегейи тегиз эмес. Алар салттуу жана массалык, руханий жана материалдык баалуулуктардын кесилишинде турат. Манасчы, өзүн жана анын чыгармачылыгын жараткан көчмөн жашоо шартынан ажырады. Ал эми жашоо шартынын өзгөрүшү менен коомдун дагы аң-сезими өзгөрдү, аны менен кошо манасчы дагы, анын эпикалык аң-сезими дагы өзгөрдү. Балким манасчы өзүн жана өзүнүн айтуучулук өнөрүндөгү салттуу негиздерди сактап калуу үчүн ал өз өнөрканасын башка формага трансформациялашы керек деген пикир диссертант тарабынан белгиленет.

Диссертант, бүгүнкү коомдук турмушта манасчылардын ролу маанилүү деп, төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарат: 1. Алар дагы да болсо өздөрүнүн эпикалык реалдуулугун чагылдырып жатып, салттуу жаңы варианттарды түзүп келүүдө. 2. Алардын варианттары: А) бийик эрудициясы; Б) баяндоонун көркөм поэтикалык кооздугу; В) ар бир эпизоддун логикалуу жыйынтыгы; Г) аткаруудагы жогорку чеберчилиги менен өзгөчөлөнөт. 3. Алар элдин биримдиги жаны ынтымагы үчүн “Манас” эпосунун идеяларын үгүттөөгө жана жайылтууга, коомду патриоттук сезимдерге жана улуттук духта тарбиялоого активдүү катышып келет. 4. Элдин салттуу маданиятын, улуттук тилди сактоону жана өнүктүрүүнү жөндөмдөштүрүп келет. 5. Салттуу элдик жана эпикалык билимдерди сактап жана өнүктүрүп келет.

«Манасчылардын айтуучулук салты» деп аталган **төртүнчү параграфта** манасчылык өнөрүндөгү айтуучулуктун салттуу принциптери, жоболору жана анын айрым белгилери каралат.

Бул маселени изилдөө менен диссертант, манасчылар тарабынан колдонулуп, муундан муунга өтүп келе жаткан жана манасчыларга гана таандык өзгөчөлүктөрдү жана тажрыйбаларды аныктоого аракетин жумшаган. Диссертант азербайжан, алтай, бурят, калмак, каракалпак, моңгол, саха, түрк, өзбек, хакас, тува жана шор айтуучуларынын аткаруусуна буга чейин бир нече ирет күбө болгон. Эгерде саха жана тува элдеринин айтуучулук салттарын эске албай туруп, башка түрк-моңгол тилдүү элдеринин айтуучулук салттарын салыштыра келгенде, манасчылык салты бир топ айырмачылыктарга ээ экендигин дароо байкоого болот. Кыргыз музыкалык маданияты ондогон байыркы музыкалык аспаптарга ээ экендигине карабастан, саха олонхосуттары, тува тоолчулары сыяктуу эле манасчылар да музыкалык аспаптарды колдонбой келет. Диссертанттын көз карашында, манасчылардын айтуучулук салтында, музыкалык коштоо катары улуттук музыкалык аспапты колдонбогондугу аң-сезимдүү чечим, б.а. зарылдык болгон, анткени музыкалык коштоо манасчынын эргүүсүн, чыгармачылык эркиндигин чектеп коймок. Ошону менен бирге “Манас” эпосунун да зор поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүн толугу менен сактап, камсыздай алмак эмес.

Көпчүлүк учурда, “Манас” эпосун оозеки айтуу процессин импровизация катары карап келишет. Бирок мындай пикир бир жактуу экендигин да эске алуу керек. Диссертанттын ою оюбузча, бул процесс, манасчынын аң-сезиминин өзгөчө абалы, илимий тил менен айтканда, трансценденттик абал деп да кароого болот. “Манас” эпосун оозеки айтууда, сырткы формасына тийиштүү болгон айтуунун ыкмасы менен стилинен тышкары бул өнөрдө маанилүү болгон дагы башка өзгөчөлүктөрдү кездештирүүгө мүмкүн. Илгери манасчылар эпосту угуучулардын өтүнүчү менен кадимки кышкы

кечтерде үйдө, ал эми жайкысын жайлоолордо боз үйдө же ачык асман астында аткарышкан. Бирок «Манас» эпосун *сөөк узатуу зыйнаттарында, той-аштарда*, жалпы *элдик майрамдарда, расмий жолугушуулар менен жыйындарда, жарманкелерде, мелдештерде* айткан учурлар дагы бар.

Кыргыз элинин турмушунда *сөөк узатууга, чоң аштарга* атайын манасчыны алдырып “Манас” айттырган мисалдарды жолуктурууга болот. Элдик ишенимде, Манас дүйнөсүндөгү рухтар, маркумдун өлгөндөр дүйнөсүнө сапар тартуу учурунда жардам берет деп эсептешкен. Мисал катары, Шаабай Азизовдун Өкөш Түлөбердиевдин (Социалисттик Эмгектин Баатыры, Ак-Суу районундагы “Жаңы-Жылдыз” колхозунун башкармасы) кара ашында (1972-жылы) жана чоң ашында (1973-жылы), маркумдун жакындарынын өтүнүчү менен “Манас айтканын келтирсе болот. Бул жагынан алганда, манасчылар тарабынан кара ашта же чоң ашта “Манас” айтуу процесси, кыргыз элинде өзгөчө ырым-жырым катары каралгандыгын байкоого болот. Анткени ушундай эле көрүнүш башка манасчылардын мисалдарынан да кездешет. Манасчы Кубанычбек Алмабековдун айтуусу боюнча, анын атасы Касымаалы манасчынын (1927-1972) чоң ашында, манасчы – Орок Качкынов (Багыш Сазановдун аталаш иниси, өмүр сүргөн жылдары так белгисиз) “Манас” айткан экен. Кандай гана ойго келбейли, бирок маркумдарды узатуу учурунда манасчылар тарабынан “Манас” айтуу процесси кыргыз элинин ырым-жырымы катары аткарылып келгендиги турмуш чындыгы экендигин далилдеп турат.

Азыркы учурда, манасчыларды *үйлөнүү тоюна* жана *тушоо кесүү* ырым-жырымына чакырышкан учурларды кездештирүүгө болот. Элдин түшүнүгүндө, мындай тойлордо “Манас” айтуу, маданий багытындагы көп түрдүүлүктүн белгиси катары эмес, Манастын жана анын дүйнөсүндөгүлөрдүн ыраазычылыгын алуу болуп эсептелет. Мындай тойлорго чакырылган манасчыга эпостун тигил же бул эпизодун айтып берүү талабы коюлбайт. Ошондуктан эпизодду тандоо манасчынын өз эркинде. Адатта, *үйлөнүү тоюнда*, манасчылар: «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» же «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү» окуяларын айтышат. Ал эми *тушоо кесүү тоюнда* манасчылар адатта “Манастын төрөлүшүн” же “Манастын бала чагын” айтышат.

Ошентип, манасчынын бата алышы жана ыйык жерлерге зыярат кылуусу, “Манас” эпосун оозеки айтуунун өзгөчөлүктөрү, манасчынын коомдогу статусу жана айтуучулук салты маселелерин караган бул баптын жыйынтыгын чыгаруу менен, диссертант манасчынын кыргыз коомундагы ордун аныктоо жана ал кандай шартта жашап келгендигин жана кандай озуйпаларды аткараарын түшүнүү менен манасчынын индивидуалдык жактарын кароого аракет жасады. Диссертацияда белгиленген

маалыматтар боюнча, “Манас” эпосун оозеки айтуу угуучулардын канындагы глюкозанын убактылуу жогорулашы; адамдын аң-сезиминин өзгөчө абалына (транск) түшүшү жана эс тутум, көңүл буруу көрсөткүчүнүн жогорулашы; ошондой эле угуучулардын биомангниттик талаасын шайкештикке алып келүүсү анык болду. Бул феномендин адамдын угуу, көрүү жана экстрасенсордук каналдар (сезим-туюмга келүү каналдары) аркылуу адамга таасир этээрлиги тууралуу божомолдор айтылды. Илимдин көз карашынан алганда, эпосту оозеки айтуу процесси адамдын жан-дүйнөсүнө таасир этүүсүнүн негизги белгилери болуп манасчынын айтуу ыргагы, үнү жана вербалдык эмес реакциялары, ошондой эле эпостун айтылып жаткан окуясы эсептелет. Ал эми «Манас» эпосунун ар бир бөлүгү жана окуясы маалыматты энергетикалык деңгээлде тартуулоонун өзгөчө түрүн көрсөтөт.

Корутунду бөлүмүндө төмөнкүдөй корутундулар чыгарылат:

1. Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Д.Алмаши, Б.В.Смирнов, К.Мифтаков, Ы.Абдырахманов, Б.Солтоноев, М.О.Ауэзов, В.С.Виноградов, К.Рахматуллин, А.Б.Лорд, М.Пэрри, В.М.Жирмунский, Р.Кыдырбаева, М.Мамыров, С.Мусаев, Б.Н.Путилов, К.Райхл, Ж.Орозобекова, Г.Бакиева, Е.Е.Ямаева ж.б. сыяктуу чет элдик, советтик жана баарыдан мурда кыргызстандык илимпоздордун манасчылык өнөрүнүн маселелери боюнча илимий изденүүлөрү аркылуу диссертант өзүнүн илимий изилдөөсүн системалаштыра алды жана кыргыз элинде «Манас» эпосу менен анын айтуучуларын «жомок» жана «жомокчу» катары жашап келген салттуу белгилөөлөрдү талдоого алып түшүндүргөнгө аракет кылды. Мурда кыргыздарда “Манас” эпосун атоо же белгилөө катары колдонулган «жомок» терминин алуу бир гана өзүнө “мезгил жана мейкиндик боюнча окуялардын, чагылдыруунун толуктугун, өнүккөн тышкы сюжеттүүлүк менен драмалуулуктун кеңири кучагын” камтыган “жомок, баатырдык эпос; баатырдын эрдиктери жөнүндө баян” гана эмес, анда ачык көрүнө бербеген кыргыз элинин салттуу руханий баалуулуктары, дүйнөтаанымы (алкыш, каргыш, дарым, айтуучунун эпикалык дүйнөдөгү керемет саякаттары) камтылган.

2. Бүгүн Кыргызстан менен Сынцзянда (КЭР) “Манас” эпосунун салттуу айтуучуларын кездештирүүгө болот, алардын угуучу чөйрөсү да бар. Мунун өзү кыргыздарда айтуучулук салттын тирүү экендигин дагы бир жолу ырастайт. Албетте, ааламдашуу доорунда айтуучулар жана алардын угуучу чөйрөсү мындан жүз, ал тургай жетимиш жыл мурдагыдай эмес экендигин моюнга алуу керек. Кызыкчылыктар, шарттар, турмуштун талаптары, а демек, жашоо образы дагы өзгөрүлдү. Бүтүндөй адамзаттын аң-сезими менен ой жүгүртүүсү өзгөрдү. Дүйнөдөгү мындай албан өзгөрүүлөргө карабастан,

кыргыз элинде эпикалык айтуучулар (манасчылар) дагы, алардын аудиториясы дагы сакталып, азыркы күнгө чейин өз жашоосун улантып келе жатат. Бирок эске ала турган жагдай, булардын бир тарабынын гана жок болуп кетиши, экинчисинин жок болуп кетишине шарт түзөт. Ошондуктан бул маселени бүтүн бир система катары аныктоо жана изилдөө үчүн диссертант – чет элдик, советтик жана кыргызстандык фольклористтер, этнографтар тарабынан тарыхый-типологиялык, салыштырма-типологиялык изилдөөнүн салттуу илимий усулдарын колдонууну чечти. Мындан тышкары манасчылыктын салттуу негиздерин изилдөөдө диссертант башка илимдердин: “Тынчтыкты коргоо борбору” коомдук фонду тарабынан демилгеленген социология, биохимия, биоманитизм, психология жана нейрофизиологиянын усулдарын жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн сунуштайт.

3. Б.Н.Путилов, Л.Я.Штернберг, М.Элиаде, В.Е.Майногашева, Е.Е.Ямаева ж.б.лардын илимий эмгектерине таянуу жана негизинен бул иштин мазмунунда айтылгандарды эске алуу менен, диссертант бир катар корутундуларды чыгарат: 1) болочок манасчы айтуучулук өнөрүн: А) түшүндө алат; Б) адаттагы абалда же өңүндө алат. 2) болочок манасчынын айтуучулук өнөрүнө ээ болуу жолдору: А) тукум куучулук аркылуу; Б) жеке шык аркылуу. 3) манасчылык өнөрүнө ээ болуу процесси менен бакшылык касиетине ээ болуу процессинин жакындыгы каралды.

4. Тандоо процессиндеги жана айтуучулук өнөрүнө ээ болуу учурундагы болочок манасчынын абалына таандык, ошондой эле болочок манасчыны рух-арбактар тарабынан тандоо жолдорундагы маселелерди карап чыгуу менен диссертант бул маселенин фольклордук-этнографиялык аспектиге тиешелүү болгон жана манасчылык өнөрүнүн калыптанышындагы, өнүгүшүндөгү жана аныкталышындагы колдоочу-рухтардын, ортомчу-рухтардын (жардамчылардын) ролун карай турган кийинки этабын изилдөө мүмкүнчүлүгүн алган, анткени элдин эпикалык аң-сезиминде «Манас» эпосунун ар бир кейипкери белгилүү бир ролду аткарып, кыргыздардын эпикалык салттуу маданиятында белгилүү бир орунду ээлеп келген. Диссертант билдирген тыянагы боюнча, манасчылар тарабынан айтылып келген мындай көз караштарга ишенүү же ишенбөө керек деген маселе таптакыр турбашы керек, маселе болочок манасчынын айтуучулук өнөрүнө ээ болуу механизмдерин карап чыгуу заралчылыгында турат.

5. Манасчынын жана анын өнөрканасындагы негизги айырмалануучу өзгөчөлүктөрү болуп: 1) аткаруу стили; 2) эпостун текстинин көркөм поэтикалык деңгээли; 3) негизги репертуары; 4) манасчылык жолундагы даражасы эсептелет. Манасчылык өнөрүнүн бул өзгөчөлүктөрүн аныктоодо белгилүү ролду колдоочу-рухтар аткара тургандыгы айтылды.

«Манас» эпосунун текстине кайрылуу менен эпикалык салттын курамдык бир бөлүгү жана баяндоонун маанилүү компоненти катары эпосто кызмат өтөгөн колдоочу-рухтардын катышуусундагы бүтүндөй эпизоддорду табууга болот. Жана эпостогу колдоочу-рухтар эпикалык каармандын калыптануусунда жана өнүгүүсүндө белгилүү бир роль аткаргандыктан, алар манасчынын жана анын чыгармачылыгынын калыптануусунда, өнүгүүсүндө дагы өз милдеттерин аткарышат. “Манас” эпосунун тексти кыймылдуу экендигин эске алуу керек, ал кыймылдаткыч күч баарыдан мурда кыргыздардын дүйнөтаанымын, эпикалык салттуу маданиятын чагылдырып келген манасчылар тарабынан түзүлөт.

6. Аталган маселе боюнча фольклористика жана этнография чөйрөсүндөгү чет элдик илимпоздордун илимий жетишкендиктерине таянуу жана кыргыз илиминин материалдарына кайрылуу менен диссертант манасчылыктын салттуу негиздеринин өзгөчө бир бөлүгү болгон болочок манасчынын “оорусуна” айрыкча көңүл бурууга аракеттенди.

7. Устаттын ролу, аксакалдардын батасы жана болочок манасчынын ыйык жерлерге зыярат кылуусу жөнүндөгү маселелер каралды. Болочок манасчы менен анын устатынын өз ара мамилелеринин маанилүүлүгүн баса белгилөө зарылдыгы дагы бар. Анткени болочок манасчынын эпикалык дүйнөгө багытталган аң-сезимин, эпикалык чыгармачылыгын өнүктүрүү үчүн кылымдар бою муундан муунга өтүп келген айтуучулуктун сырларын (билимин) устат тартуулайт.

8. Манасчылардын маалыматтарын, алардын жакындарынын тастыктамаларын жана социология, психология, нейрофизиология, биохимия жана биоманетизм илим тармагындагы эксперименттери менен изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарына таянуу менен диссертант манасчылар тарабынан «Манас» эпосун оозеки айтуу процессинин өзү эстетикалык гана көрүнүш эмес, ырым-жырым мүнөзүнө ээ жана төмөнкү белгилүү бир озуйпаларды аткарат деген пикирге келди: 1) угуучуну өзгөчө абалына киргизүү менен руханий багытын жөнгө сала алат; 2) айлана-чөйрөгө жана аба-ырайына таасир этет; 3) угуучулардын ар кандай ооруларын жөнгө салат; 4) келечекти көрө билет; 5) эпикалык дүйнөгө саякат жасай алат.

9. Коомдук турмуштагы манасчынын ролун белгилей келгенде анын коомдук статусун аныктай турган коомдук маанидеги озуйпалары каралды, алар: 1) ал элдин биримдигин баяндап даңазалаган «Манас» эпосунун идеяларын пропагандалайт жана жайылтат; 2) демек ал жаш муунду патриоттук сезимде, элдик жана эпикалык билимдердин духунда тарбиялоодо, б.а., элдин салттуу маданиятын, улуттук тилин сактоодо жана өнүктүрүүдө өз салымын кошуп келген.

10. Манасчылыктын салттуу негиздеринин маанилүү бөлүгүнүн бири болуп айтуучулук салты эсептелет. Диссертант, бул маселени кароо менен, муундан муунга өтүп, профессионалдык тажрыйба катары берилип келген манасчыларга гана таандык болгон, “Манасты” оозеки айтууда колдонулуп келген айрым өзгөчөлүктөрдү талдап чыкты.

Кыргыздар ар дайым манасчынын коомдогу ролун маанилүү деп эсептешкен. Манасчылар өз элинин жоокерлерин, элин-жерин коргоо үчүн кезектеги салгылашка узатып жатып демине дем берип шыктандырышкан. “Манас” айтуу аркылуу манасчылар каза болгондорду маркумдар дүйнөсүнө узатышкан. Кыргыздын уруулары үчүн тагдыр чечээр учурларда, манасчылар уруу башчыларынын жанында болуп, акыл-насаатын айтып, руханий багыттоочу катары кызмат аткарган. Манасчылар Манастын духун (акылмандыгын, айкөлдүгүн ж.б.) жан дүйнөсүнө сактап алып жүргөн руханий багыттагы патриархтар болушкан. Манасчылар – ири маалыматтын алып жүрүүчүлөрү, ар бири – өз алдынча энциклопедия болгон.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү публикацияларда чагылдырылды:

Монография:

1. Бакчиев Т.А. Кыргызские эпические сказители [Текст] / Т.А.Бакчиев. – Б.: «Принт-Экспресс», 2015. – 256 с.

Илимий макалалар:

2. Бакчиев Т.А. Посещение святых мест в сказительской традиции [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по материалам XLIV междунар. науч.-практ. конф. – №1 (40). – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 32-37.

3. Бакчиев Т.А. Социальный статус сказителя в прошлом (на примере сказителей эпоса “Манас”) [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по материалам XLIV междунар. науч.-практ. конф. – №1 (40). – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 37-42.

4. Бакчиев Т.А. О чудесном приобретении сказительского дара [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по материалам XLIV междунар. науч.-практ. конф. – №1 (40). – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 42-47.

5. Бакчиев Т.А. Пути избрания будущего сказителя-манасчы [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по

материалам XLV междунар. науч.-практ. конф. – №2 (41). – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 123-130.

6. Бакчиев Т.А. Пути передачи сказительского дара [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по материалам XLV междунар. науч.-практ. конф. – №2 (41). – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 130-136.

7. Бакчиев Т.А. Социальный статус сказителя в советское и постсоветское время (на примере сказителей эпоса “Манас”) [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: инновации в современном мире. Сб. ст. по материалам XLV междунар. науч.-практ. конф. – №1 (44). Часть II. – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 15-20.

8. Бакчиев Т.А. Обучение сказителя эпоса “Манас” [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научная дискуссия: инновации в современном мире. Сб. ст. по материалам XLV междунар. науч.-практ. конф. – №1 (44). Часть II. – М., Изд. “Интернаука”, 2016. с. 8-14.

9. Бакчиев Т.А. Мировоззрение кыргызов и сказительское искусство манасчы [Текст] / Т.А.Бакчиев // Научное обозрение Саяно-Алтая – №2 (6). Серия: Филология. Выпуск 2. – Абакан, Министерство образования и науки Республики Хакасия, ГБНИУ РХ «ХакНИИЯЛИ», 2013. с. 63-67.

10. Бакчиев Т.А. Роль живого сказывания эпоса «Манас» в жизни общества [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К.Аммосова: Серия Эпосоведение. 2016. № 4. с. 19-30.

11. Бакчиев Т.А. Теоретический подход к исследованию сказительского искусства [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К.Аммосова: Серия Эпосоведение. 2017. № 1 (5). с. 5-19.

12. Бакчиев Т.А. О значении термина “сказитель” [Текст] / Т.А.Бакчиев // “Вестник “Alatoo academic studies” – №1. Международный научный журнал, Бишкек: 2015. с. 101-107.

13. Бакчиев Т.А. Физиологическое воздействие живого исполнения эпоса “Манас” [Текст] / Т.А.Бакчиев // Известия Кыргызского государственного технического университета имени И.Раззакова. №30 – Бишкек, Изд. центр “Текник”, 2013. с. 241-246.

14. Бакчиев Т.А. Манасоведение на современном этапе [Текст] / Т.А.Бакчиев // Известия Кыргызского государственного технического университета имени И.Раззакова. №30 – Бишкек, Изд. центр “Текник”, 2013. с. 237-241.

15. Бакчиев Т.А. “Манас” айтуу феномени жана анын озуйпасы [Текст] / Т.А.Бакчиев // Известия Кыргызского государственного технического университета имени И.Раззакова. №32 (часть II) – Бишкек, Изд. центр “Текник”, 2014. с. 314-317.

16. **Бакчиев Т.А.** Жайчылык касиети [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник Иссык-Кульского университета. №34 – Каракол, ИГУ им. К.Тыныстанова, 2013. с. 205-210.
17. **Бакчиев Т.А.** “Манас” эпосу жана ислам дини: өз ара мамилелери [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник КНУ имени Ж.Баласагына: Гуманитарные науки. – Специальный выпуск. Бишкек: КНУ, 2012. с. 201-208.
18. **Бакчиев Т.А.** Трансцендентная природа манасчы [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник КНУ имени Ж.Баласагына: Гуманитарные науки. – Специальный выпуск. Бишкек: КНУ, 2012. с. 302-314.
19. **Бакчиев Т.А.** Попытки формирования государственной идеологии Кыргызстана на основе эпоса “Манас” [Текст] / Т.А.Бакчиев // Вестник Кыргызского экономического университета имени М.Р.Рыскулбекова. 3 (22) – Бишкек: КЭУ, 2012. с. 21-24.

Рефератта колдонулган адабияттар:

1. **Бакчиев Т.** Священный зов. Мнемоническое творчество джомокчу [Текст] / Т.Бакчиев. – Б.: 2005.
2. **Бакчиев Т., Абдрасулов С., Раимбердиева И.** и др. Кыргызская матрица. Механизмы духовного самосохранения и развития [Текст] / Т.Бакчиев, С.Абдрасулов, И.Раимбердиева, С.Сарыгулов и др. Ч.1. – Б.: 2012.
3. **Бутанаев В.Я.** Мир хонгорского (хакасского) фольклора [Текст] / В.Я.Бутанаев. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2008.
4. **Заркунов А.** Жапый уулу Тыныбек. «Манас», «Семетей» эпосунан [Текст] / А.Заркунов жалпы ред. Астында. – Б.: «Кут-Бер», 2012.
5. **Кыдырбаева Р.З.** Сказительское мастерство манасчи [Текст] / Р.З.Кыдырбаева. Фрунзе: «Илим», 1984.
6. **Рахматуллин К.А.** Творчество манасчи [Текст] / К.А.Рахматуллин // «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе: «Илим», 1968.
7. **Садыков Б.** Манасчы Мамбет Чокморов жана ал айткан вариант [Текст] / Б.Садыков // МАНАС. (Мамбет Чокморовдун варианты). Жооптуу редакторлору А.Акматалиев, С.Мусаев. Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясы, Адабият жана искусство институту. – Бишкек, 1995.
8. **Сейитбекова Б.** Даректүү баян, аңгемелер, новеллалар, жаңы ырлар котормолор [Текст] / Б.Сейитбекова. – Б.: “Турар”. III том. 2013.
9. **СЕМЕТЕЙ:** Баатырдык эпос. “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү: 1-китеп [Текст] / С.Каралаевдин варианты б-ча; Түз. А.Жайнакова,

10. **Словарь литературоведческих терминов** [Текст] / Ред.-сост.: Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. М., «Просвещение», 1974.
11. **Хейде ван дер Н.** Сновидения манасчы [Текст] / Ниенке ван дер Хейде // Тил, адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. КР УИАнын Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. – Б.: 2014. – Атайын чыгарылыш.
12. **Юдахин К.К.** Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. М., Изд-во «Советская Энциклопедия», 1965.
13. **Ямаева Е.Е.** Духовная культура алтайцев: Эпос. Миф. Ритуал [Текст] / Е.Е.Ямаева. Дис. на соиск. учен. степ. док. ист. наук – Горно-Алтайск, 2002.

**Бакчиев Талантаалы Алымбековичтин 10.01.09 – фольклористика адистиги
боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган “Манасчылыктын салттуу негиздери” аттуу темадагы
диссертациясына**

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: манастануу, салттуу маданият, салттуу негиздер, айтуучу, айтуучулук, манасчы, манасчылык, эпос, айтуучулук өнөр, айтуучулук чеберчилик, колдоочу рухтар, эпикалык аң-сезим, эпикалык дүйнө, эпикалык салт, эпикалык салттуу маданият, оозеки айтуу, түш, Манас дүйнөсү.

Изилдөөнүн объектиси фольклористиканын бир тилкеси болгон манастануудагы манасчылык касиети болуп саналат. Изилдөөнүн предмети катары кылымдар бою кыргыз элинде жашап келе жаткан манасчылыктын салттуу негиздери эсептелет.

Диссертациянын негизги максаты болуп манасчылардан алынган маалыматтардын негизинде манасчылыктын салттуу негиздерин иликтөө эсептелет.

Изилдөөнүн усулдары: чет элдик, советтик жана кыргыз фольклористтери, этнографтары тарабынан иштелип чыккан салттуу тарыхый-типологиялык, салыштырма-типологиялык, фольклордук материал катары экинчи булактардан жана манасчылардын өздөрүнөн алынган маалыматтардын сапаттык контент-талдоо усулдары.

Алынган жыйынтыктар жана алардын жаңылыгы болуп төмөнкүлөр эсептелет: 1) маселени изилдөөнүн теориялык жана методологиялык жолдору сунушталды; 2) манасчылардын чыгармачылык жолу каралып, талдоого алынды; 3) манасчылардын жалпы чыгармачылык жолундагы салттуу негиздер аныкталып, бир бүтүн система катары каралып чыкты; 4) маселени комплекстүү изилдөөнүн теориялык жана практикалык сунуштары берилди.

Колдонуу боюнча сунуштар: изилдөөнүн теориялык-методологиялык жыйынтыктарын манастануу, кыргыз адабияты, фольклористика, дин таануу, маданият таануу жүргүзгөн изилдөөлөрдө жана аталган илимдердин негизинде түзүлгөн окуу курстарын өтүүдө колдонууга болот.

Колдонулуучу тармактар: Изилдөөдө иштелип чыккан критерийлер орто, атайын орто, жогорку окуу жайларынын окуучуларына жана студенттерине манастануу, кыргыз тили жана кыргыз адабияты, фольклористика, маданият таануу боюнча окуу программаларын, окуу куралдарын, окуу китептерин түзүүдө булак катары кызмат өтөй алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бакчиева Талантаалы Алымбековича на тему: “Традиционные основы сказительства (на примере творчества сказителей эпоса “Манас” - манасчы)” на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: манасоведение, традиционная культура, традиционные основы, сказитель, сказительство, манасчы, эпос, сказительский дар, сказительское мастерство, духи-покровители, эпическое сознание, эпический мир, эпикалык салттуу маданият, живое исполнение, сноведение, мир Манаса.

Объектом исследования является часть кыргызской фольклористики и манасоведения – сказительство. Предметом исследования выступают традиционные основы кыргызского сказительства за последние сто пятьдесят лет.

Основная цель диссертации – определение традиционных основ сказительства на примере сведений сказителей эпоса “Манас” – манасчы.

Методы исследования: традиционные методы исследования – историко-типологический и сравнительно-типологический, разработанные зарубежными, советскими и отечественными фольклористами, этнографами. Также, использован метод качественного контент-анализа сведений полученные из уст сказителей и вторичных источников, как фольклорный материал.

Научная новизна полученных результатов заключается в том, что в итоге автором: 1) предложена теоретико-методологическая рамка изучения проблемы; 2) рассмотрены и проанализированы творческие пути сказителей эпоса “Манас”; 3) выявлены традиционные основы сказительства на примере творческого пути сказителей эпоса “Манас” – манасчы и рассмотрена, как единая система; 4) предложены конкретные теоретические и практические рекомендации для комплексного изучения проблемы.

Применение: теоретические и методологические итоги исследования могут быть использованы и применены в исследовании манасоведения, политологии, философии, кыргызской литературы, фольклористики, религиоведении, культурологии, истории, а также в проведении учебных курсов по вышеуказанным научным направлениям.

Направления для применения: выработанные в процессе исследования критерии, могут послужить основой в составлении учебных программ, учебных пособий и учебников по манасоведению, политологии, истории кыргызов и Кыргызстана, кыргызской литературе, фольклористике и культурологии.

SUMMARY

of the doctor's thesis titled "Traditional bases of the skazitel'stvo (an abstract noun, derived from the word teller epic "Manas")" by Bakchiev Talantaaly Alymbekovich for obtaining the academic degree of Doctor of Philology on 10.01.09 – folklore.

Key words: "Manas" study, tradition, traditional bases, teller, telling, manaschy, manaschylyc, epic, telling talent, telling skill, protector, lively telling, dreams, Manas world, Manas narrative.

The research objekts is characterizes part of folklore in "Manas" study. Bases of Manaschylyk tradition is as a researching subject which living in Kyrgyz nation since many centuries.

The main goal of the thesis: to analyze the traditional bases of abstract noun derived from the word teller epic "Manas" which based on information of Manas teller.

The research methods historic typological, comparing typological methods which done by foreign, soviet and Kyrgyz folklorist ethnographies. There is another content analyzing methods which had taken from Manas tellers.

Results and their information: 1) Offered theoretical and methodical ways of researching problem. 2) Analyzed talents of Manas tellers. 3) Determined and viewed as a one system of in general traditional bases the creations of Manas tellers. 4) Given offers of theoretical and practical researching ways of problems.

Offers for use: Theoretical and methodical results can be used for "Manas" study, Kyrgyz literature, folklore, religion cognition, researching for culture cognition and educational scientific courses.

Using in educations: The materials can be used as a source for making educational programs, materials, and books for "Manas" study and Kyrgyz literature, folklore, culture cognitions of elementary, primary and high school students.